

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2007

Kön och sexualitet på 1700-talet

Oscar Enckells
underrättelseverksamhet

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus
Fil.dr Charlotta Wolff • Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas
Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Henrik Meinander
Eljas Orrman • Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg
Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och
adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Finlands Akademi och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Kvinnliga tidsfördriv och manliga mätresser

Kön och sexualitet i smädandet av Gustaf III

ANNIE MATTSSON

Internationell forskning har visat att sexualitet och kön var viktiga och återkommande ämnen i smädandet av offentliga personer i Frankrike och England under 1700-talet.¹ I Frankrike under *l'ancien régime* framfördes regimkritik ofta i närmast pornografisk form i förbjudna böcker och pamfletter med stora upplagor. Ludvig XV kritiserades oupphörligen för promiskuitet, medan hans efterträdare Ludvig XVI hånades för impotens. I tryckta eller handskriftpublicerade *chroniques scandaleuses* spreds rykten om maktelitens bristande förmåga att hålla sig inom samhällets normer vad avsåg sexuella praktiker och könsroller.² Även i England fanns under tidigmodern tid en tendens att blanda in maktelitens beteende i sängkammaren i den politiska debatten.³ Det handlade i båda länderna om att framställa personer som

¹ Jag vill rikta ett stort tack till min handledare professor Marie-Christine Skuncke, samt till docent Carina Burman, professor Lars Burman, docent Jonas Liliequist, fil.lic. Anna-Maria Rimm och fil.dr Ann Öhrberg för hjälp, kommentarer och givande diskussioner i samband med författandet av denna artikel. I likhet med allt fler genusforskare som studerar tidigmodern tid avser jag med ordet "kön" både biologiskt och socialt konstruerat kön. För utförligare diskussion i frågan se exempelvis Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45 (diss., Uppsala 2001), s. 17–18.

² Förbjuden litteratur i det förrevolutionära Frankrike har studerats ingående av Robert Darnton i bland annat hans *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, Mass. 1982) och *The Forbidden Besellers of Pre-revolutionary France* (New York 1995). Se även Jeffrey Merrick, 'Sexual Politics and Public Order in Late Eighteenth-Century France: The *Mémoires secrets* and the *Correspondance secrète*', John C. Fout (ed.), *Forbidden History: The State, Society, and the Regulation of Sexuality in Modern Europe* (Chicago 1992).

³ Exempel på detta från 1700-talets andra hälft tas upp i John Brewers 'Personal Scandal and Politics in Eighteenth-Century England: Secrecy, Intimacy and the Interior Self in the

omoraliska och/eller omanliga (eller i förekommande fall okvinnliga) i syfte att undergräva deras legitimitet i sina offentliga ämbeten.

Men hur såg situationen ut i Sverige?⁴ Hur användes argument kring manlighet, kvinnlighet och sexualitet i det politiska spelet i Sverige under 1700-talet? Och hur frekventa var dessa typer av argument? Vilka likheter och skillnader fanns mellan situationen i Sverige och i andra europeiska länder, och hur kan man förklara dessa? Ett bra exempel att utgå ifrån om man vill komma närmare svaren på dessa frågor är Gustaf III, som under den senare delen av sin regeringsperiod blev föremål för en mängd förbjudna smädeskrifter. I mitt avhandlingsarbete kring dessa texter (från perioden 1778–1792) har jag sammanställt en corpus som i nuläget omfattar 129 handskriftcirkulerade kungakritiska skrifter varav jag bedömt 81 stycken vara direkta smädeskrifter mot kungens person. Denna corpus är utgångspunkten för föreliggande undersökning, men jag har i viss mån även tagit in memoarer, dagböcker, tryckt material och dylikt för att få en mer heltäckande bild av situationen.

Vem var kronprinsens far? Anspelningar angående Gustaf Adolfs börd

En aspekt av Gustaf III:s privatliv som har varit föremål för mycket intresse och spekulationer är kronprinsens börd. Redan i hans samtid spreds rykten om att stallmästare Munck var prinsens verkliga far. Detta rykte ledde bland annat till en brytning mellan Gustaf III och hans mor änkedrottning Lovisa Ulrika, som förhöll sig skeptisk i frågan om hennes sons sons härkomst. De upprörda brev som utväxlades mellan kungen och hans mor strax efter prinsens födelse kom att spridas i avskrifter bland intresserade undersåtar.⁵ Denna typ av personlig skandal med kittlande sexuella inslag kan tyckas vara just den sorts händelse som borde tas upp av smädande oppositionella, och den nämns också ett antal gånger, men kanske inte i samma utsträckning och med den detaljriktighet som skulle kunna förvänta sig. Jämfört med fransmännen, som skrev mycket sexuellt explicita skrifter om Ludvig XVI:s påstådda impotens och spred dussintals pamfletter om sin kronprins ”verk-

Public Sphere’, Marie-Christine Skuncke (ed.), *Media and Political Culture in the Eighteenth Century* (Stockholm 2005) samt i Anna Clark, *Scandal: The Sexual Politics of the British Constitution* (Princeton & Oxford 2004).

⁴ Med ”Sverige” menas här och i det följande hela det svenska riket inklusive Finland.

⁵ Se exempelvis avskrifter i Lunds universitetsbibliotek, De la Gardie Cod coll I:11; Helsingfors universitetsbibliotek, Coll. 432.85; Kungliga biblioteket, Stockholm, D158:2.

liga” börd,⁶ är svenskarna tämligen diskreta, och även om man nämner saken sker det oftast i förbigående.

Mest explicit i sin behandling av händelsen var Carl August Ehrensvärd i sin berömda karikatyr. Där används inga omskrivningar, utan bilden visar tydligt hur en impotent Gustaf III får ”hjälp” av den virile Munck när drottningen skall bestigas. För att ingen tvekan skall uppstå om vad bilden föreställer har Ehrensvärd till och med skrivit ut namnen på de olika figurerna. Den allmänna meningen bland dagens forskare tycks vara att denna odaterade teckning tillkommit efter kungens död, troligen 1796 eller 1797.⁷ Det är inte heller säkert att teckningen varit avsedd att på något sätt fungera som ett inlägg i en politisk debatt, på det sätt som smädeskrifterna gjorde. Troligare är kanske att den tillkommit som ett skämt inom Ehrensvärds kam-

Carl August Ehrensvärds version av kronprinsens avelse. Penna och brunt blåck på papper, 19 x 22,5 cm. Reproducerad efter Oscar Nikula, Adolph Fredric Munck (Helsingfors 1991). Original i Nationalmuseum, Stockholm.

⁶ Darnton, *The Literary Underground*, s. 203.

⁷ Sten Åke Nilsson, *1700-talets ansikte. Carl Gustaf Ehrensvärd* (Stockholm 1996), s. 244, samt e-post till författaren från Ulf Cederlöf, Nationalmuseum 1.2.2007.

ratkrets, där man ofta tycks ha roat sig med sexuella skämtteckningar, såväl om sig själva, varandra som utomstående.⁸

Vid några tillfällen dyker dock frågan om kronprinsens börd upp även i uttalat politiskt material som tillkommit och spridits under kungens livstid. Ett exempel är den mycket populära smädeskriften *Det Moraliska Dopot eller Konung Biribir*, som troligen härstammar från mitten av 1780-talet.⁹ Skriften är utformad som en dröm, där Konung Biribir (Gustaf III) står inför historiens musa Clio för att få sitt tillnamn. En rad historiska och fiktiva furstar passerar revy och erbjuder honom sina tillnamn och ger råd, hyllningar eller kritik. De flesta av dessa furstar beskrivs i mycket negativa ordalag, och det är tydligt att författaren menar att det finns en viss koppling mellan deras och Gustaf III:s egenskaper. En av kungarna är ”Hinric den oförmögne som förde sin Gunstling i Drottningens säng, till att befästa Trohnen, hvarifrån han störtades af sin egen bror”.¹⁰ Denne ”Hinric den oförmögne”, mer känd som Henrik IV av Kastilien, levde på 1400-talet och anklagades i sin samtid för att ha låtit sin gunstling Beltran de la Cueva befästa tronföljden. Detta rykte utlöste till slut ett inbördeskrig där den sedan tidigare missnöjda adeln försökte få kungens bror erkänd som den officiella tronarvingen i stället för den kronprinsessa som allmänt ansågs vara oäkta. Precis som smädeförfattaren förtäljer fick Henrik IV tillnamnet ”den oförmögne” eller ”den vanmäktige” (på spanska ”el impotente”).¹¹ Jämförelsen med denna kung får en extra udd av det faktum att Gustaf själv gärna såg en Henrik IV som sin förebild, men inte kungen av Kastilien, utan den franske konungen från slutet av 1500-talet, om vilken Voltaire skrev *La Henriade*. Man kan tolka det som att smädeförfattaren antyder att Gustaf III blandat ihop sina förebilder och i själva verket härmat Henrik av Kastilien i stället för Henrik av Frankrike.

⁸ Se exempelvis den serie teckningar som Ehrensvärd skickade till Jean Jacques de Geer 1797, där det bl.a. ingår en bild som liknar nidbilden av Gustaf III, men föreställer andra personer. Ulf Cederlöf (red.), *Carl August Ehrensvärd. Tecknaren och arkitekten*, (Stockholm 1997), s. 219–223.

⁹ Bevarade dateringar rör sig mellan 1783 och 1787.

¹⁰ Alla citat ur *Det Moraliska Dopot eller Konung Biribir* kommer ur versionen i Uppsala universitetsbibliotek, F581.

¹¹ *Nordisk Familjebok*, del 11 (Stockholm 1909), under ’Henrik IV den vanmäktige’, samt del 12 (Stockholm 1910) under ’Isabella I, den katolska’.

Tillsammans med Hinric den oförmögne anländer också en samling andra furstar vars kärleksliv varit tvivelaktigt på ett eller annat sätt. Bland dessa finns ”Alphonsus den kyske hwilcken gift med en ung ock skön prinsessa wägrade sig de nöjen som Äcktenskappett tillbiuder och helgar”. Alphonsus (som troligen avser Alfons II av Asturien, 759–842, även kallad ”den kyske”)¹² har en tydlig koppling till Gustaf III eftersom det var allmänt känt att kungens äktenskap inte fullbordades förrän hela nio år efter bröllopet. Svårare är det dock att se relevansen av ”Philip den ädelmodige”, som anklagades för bigami, och ”Philip den gode”, som var ”far för Trettio naturliga barn”. Här börjar snarare uppräknigen fungera som ett slags omvänd furstespegel, där alla möjliga typer av förkastligt beteende exemplifieras.

Henrik IV av Kastilien utgjorde en så utmärkt negativ parallell att han förekommer i ännu en smädeskrift, *Laterna Magica*, som av innehållet att döma tillkommit strax efter riksdagen 1786. Denna förhållandevis grova skrift är lagd i munnen på en s.k. *Marktschreier*, eller marknadsutropare, som förevisar en *laterna magica* (en apparat för att visa ljusbilder mot en duk eller vägg) med scener ur Gustaf III:s levnad. Denne *Marktschreier*, som beskriver och kommenterar sina bilder av ”schene rariteten” på en tysksvensk rotvälka, tycks ha varit en tämligen etablerad komisk figur som bland annat förekommer i svenska pjäser från 1770-, 1780- och 1790-talen.¹³ Danska tryck från samma tid visar också att satiriska bilder ofta framställde illustrationer av obekväma sanningar såsom kommande ur en *laterna magica*.¹⁴ I vårt fall föreställer en av de många bilderna kungens kabinett på Haga slott, där vi får veta att högerväggen pryds av porträtt föreställande ”Hindric in Castilien sein favorit, Bertrand von Cieva; Carl VI in Franckreich und Eric XIV in Schweden”.¹⁵ Vad författaren vill säga med detta är tydligt: som sina förebilder har Gustaf III Henrik IV av Kastilien, som lät sin favorit befästa tronföljden när han själv inte kunde, och Karl VI och Erik XIV, som är ihågkomna som sinnessjuka.

¹² *Encyclopædia Britannica*, <http://www.britannica.com>, under ’Alfonso II’ (läst 20.6.2007).

¹³ Bo Bennich-Björkman, ’Strindbergs optiska lekar’, Margareta Brundin, Gunnel Engwall, *et al.* (red.), *20 x Strindberg. Vänbok till Lars Dabläck* (Stockholm 2003), s. 64, 67.

¹⁴ Bent Blüdnikow, *Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne* (København 1988), s. 50–55.

¹⁵ När inget annat uppges är citaten ur *Laterna Magica* tagna från den andra av de två versioner som återfinns i Riksarkivet, Stockholm, Ericssbergsarkivet, Manuskript- och avskrifts-samlingen 45.

I ljuset av det avsnittet blir det också lättare att tolka en annan bild ur samma *laterna magica*, som beskrivs:

Sehen sie dass Ekolssunds Schlott: sehen sie das könig stehende på knä for die Drottninge: Er bitte dass sie wollte nehme der --- unt so fick die arme Drottninge ock einmal schmake dass, sum var gut. Dass war eine admirable politiches plan, so heimlich, dass alle den Schwedische Nation wuschte dafon.¹⁶

Frågan är hur man ska förstå det censurerade nyckelordet. Vad är det kungen ber drottningen att ta? En möjlighet är att läsa det som ett valfritt ord för det manliga könsorganet, och att den beundransvärda hemliga politiska planen helt enkelt är Gustafs plan att försonas med sin drottning och till slut försöka avla en tronföljare. Men det är också möjligt att läsa det censurerade ordet som ”Munck”, särskilt om man väger in stycket om Henrik IV och hans gunstling, som kommer senare i texten. Den innebörden förekommer också i en avvikande version av verket som finns bevarad, där stycket i stället lyder:

Sehen sie das Ekholmsunds schloss; sehen sie der könig stehen på knie for die Drottning, und pekar på then thunne sturpratern Munck = = = dass war eine admirable politische plan so heimlich dass alle die Schwedische Nation vuste dervon¹⁷

Ett annat exempel på att ryktet kring kronprinsens börd tas upp är den långt mindre spridda men minst lika hätska skriften *Den förlorade friheten* från 1789, där en av alla de anklagelser som riktas mot kungen är att han valt en hovman som far till sitt barn.¹⁸ Även versen *Skål på Riksdagen d 1 Maij 1786* nämner att Munck vill ”ge arfvingar åt vår Parnass”.¹⁹

Till detta kommer några verk där ryktet nämns men beskrivs som just bara ett rykte som hade sitt upphov hos änkedrottningen. En av dessa skrifter är den mycket spridda *Besynnerligt Nytt* från 1790, som endast med tvekan kan betraktas som en smådeskrift mot kungen. Innehållet rör konflikterna mellan kungen och hans mor och syskon, och utgör snarare förtal mot kungens släktingar och andra närstående än mot honom själv. Ibland tycks dock

¹⁶ Ungefärlig översättning till korrekt svenska: ”Ser ni Ekolssunds slott: ser ni kungen stående på knä för drottningen: Han ber att hon ska ta - - - och så fick den arma drottningen också en gång smaka det goda. Det var en beundransvärd politisk plan, som var så hemlig att hela svenska nationen kände till den.”

¹⁷ Ungefärlig översättning till korrekt svenska: ”Ser ni Ekholmsunds slott; ser ni kungen stående på knä för drottningen, och pekar på den tunne storprataren Munck = = = det var en beundransvärd politisk plan, som var så hemlig att hela svenska nationen kände till den.”

¹⁸ *Den förlorade friheten*, Uppsala universitetsbibliotek, X292r.

¹⁹ *Skål på Riksdagen d 1 Maij 1786*, Stifts- och landsbiblioteket, Linköping, W84a.

skriften ha förekommit tillsammans med ett fingerat brev från kungen till Liljensparre, där Gustaf uppmanar sin polismästare att vilseleda den alltmer missnöjda allmänheten genom att sprida en skrift som utmålar medlemmar av kungafamiljen och hovet som fientliga till riket och regenten. När detta falska brev förekom tillsammans med *Besynnerligt Nytt* fungerade de två skrifterna som en direkt smädelse mot kungen, eftersom man då påstod att han medvetet diktat ihop lögnen om sina närmaste för att vinna folkets sympatier. Det är oklart om skrifterna tillkommit tillsammans, eller om brevet bifogats till ett mer eller mindre kungavänligt verk i efterhand. Men oavsett vilket som var det ursprungliga syftet med *Besynnerligt Nytt* kan den knappats ha fungerat särskilt bra som rojalistisk propaganda, eftersom den beskriver en kung som inte kan hålla samman sin familj.²⁰

En annan skrift som hävdar att änkedrottningen spridit rykten om kronprinsen är *Reflectioner öfver Politiska händelser i Sverige som framdeles i någon mån kunna blifva nyttige för en Historie Skrifvare*. I denna långa och kritiska beskrivning av 1700-talets svenska politiska historia, som troligen tillkommit någon gång kring 1790, nämns i samband med kronprinsen de ”utlåtelse af enkedrottningen fälde som gjorde dess [hans] härkomst tveydig”.²¹

En annan smädeskrift som tar upp samma ämne är *Lagman Thorgnys Bref ifrån Wallhall Til Konungen, Tolkadt från Göthiskan*, från riksdagsåret 1786. Lagman Torgny slår emellertid fast att det egentligen saknar betydelse huruvida ryktet är sant eller inte. Om Gustaf gör sig impopulär bland sina undersåtar kommer folket att tro på beskyllningen och göra uppror. ”Glömmer du vad din Mor utspridt om den telning som en gång skall ärfva din spira?” skriver Torgny. ”Vet att ditt uppförande mot Hans tillkommande undersåtare, skall antingen försäkra honom om sitt arf, eller ock uplifva detta ryckett till Hans undergång och folkets inbördes blodsutgiutelse.”²²

²⁰ *Besynnerligt Nytt* finns bl.a. avskriven i Uppsala universitetsbibliotek, W336 och brevet finns i Riksarkivet, Stockholm, Ericsbergsarkivet, Manuskript- och avskriftssamlingen 47. Kopplingen mellan de två tas bland annat upp av Nils Staf i *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 10 (Uppsala 1950), s. 165–166.

²¹ *Reflectioner öfver Politiska händelser i Sverige som framdeles i någon mån kunna blifva nyttige för en Historie Skrifvare*, Riksarkivet, Stockholm, Ericsbergsarkivet, Manuskript- och avskriftssamlingen 48.

²² Alla citat ur *Lagman Thorgnys Bref ifrån Wallhall Til Konungen, Tolkadt från Göthiskan* kommer ur versionen i Uppsala universitetsbibliotek, N951.

I Torgnys resonemang kan man kanske se en förklaring till varför frågan om Gustaf Adolfs börd inte tagits upp särskilt ofta av den med tiden allt mer hätska oppositionen. Medan fransmännen i samma situation producerade dussintals pamfletter om att Ludvig XVI inte var far till kronprinsen, nämns det svenska ryktet trots allt bara i förbigående i ett fåtal smädeskrifter. Jag har funnit omnämmanden av kronprinsens påstått oäkta börd i sju handskrift-cirkulerade oppositionella skrifter från kungens livstid, och då är det inte alla av dessa som hävdar att ryktet verkligen är sant. Varför gavs så litet uppmärksamhet åt ett tillsynes så tacksamt ämne? Kanske hade det sitt ursprung i att landet redan två gånger tidigare under 1700-talet hade stått inför situationen att inte ha någon självklar tronföljare. Detta var en mycket besvärlig situation som få ville uppleva igen. Det är fullt möjligt att man verkligen fruktade den ”folkets inbördes blodsutgiutelse” som Torgny varnar för. Värt att notera är också att få av smädeskribenterna verkar ha velat kritisera monarkin som system. Vad man vände sig mot var främst Gustaf III själv och hans politik, inte monarkin som sådan. Skribenterna kan ha ansett att ett ifrågasättande av kronprinsens börd skulle kunna undergräva legitimiteten av hela styrelseskicket på ett sätt som de inte önskade.

”Wekliga nöjen och quinnliga tidsfördrif” – Kungen som omanlig eller kvinnlig

Möjligen mindre politiskt farlig än kronprinsens börd, men ändå effektiv i smädande syfte, var anklagelsen att Gustaf III saknade intresse för det motsatta könet. I den tidiga *Parodie Öfver Riddarespelet på Drottningholm*, från 1779, beskrivs hur riddaren ”greven av Svitjod” (Gustaf III) följt riddarspelets regler och tagit sig en dam ”[o]anset kjönets [kvinno]könets fägring och behagelighet icke fångslat hans hjerta”.²³ När sedan riddarna ska kasta prick mot Kärlekens bild är det inte särskilt förvånande att greven kastar miste.

Gustaf III:s svala amorösa intresse för det motsatta könet var ett ämne som återkom hos flera samtida skribenter. Samtidigt anklagades han också ofta för att umgås för mycket med kvinnor och själv ha en kvinnlig natur. Ulric Scheffer ger till exempel följande mycket kritiska beskrivning av kungen i en privat anteckning från 1779:

²³ Alla citat ur *Parodie Öfver Riddarespelet på Drottningholm* är tagna från versionen i Uppsala universitetsbibliotek, E138.

Det som är särskilt märkvärdigt är att han inte kan undvara kvinnorna, men att han aldrig njuter av dem. Männe är det för att deras sinne för bagateller stämmer mer överens med hans, än männens? Männe är det för att han gör större intryck på dem? Männe är det slutligen för att skapa sig en sköld mot dem som skulle vilja tala med honom om någon angelägenhet? Kanske är det allt detta tillsammans. Oavsett har han aldrig hyst passion för någon enda av dem. Det är deras kläder som behagar, inte deras personer, således betalar de honom igen med samma mynt.²⁴

Axel von Fersen d.ä. anser även han att kungen omger sig med kvinnor just därför att han delar deras sinnelag och intressen:

Han [Gustaf III] har liten eller ingen skäggväxt, och hela hans utseende saknar manlighet. [...] i sin tidiga ungdom visade han aldrig någon manlig böjelse. Då han lekte med sina bröder föredrog han att spela kvinna, och då han fick välja nyårsprenter föredrog han en solfjäder framför en värja eller ett gevär och då han skulle deklamera någon passage, var det alltid hjältinnans roll. Han har behållit sin smak för damsällskap och småsakerna i deras prydnader och stor kännedom om deras sätt att klä sig, det är endast därför han är fäst vid kvinnokönet, behovet att älska och hans hjärta har ingenting med det att göra.²⁵

Kungens svägerska Hedvig Elisabeth Charlotta anser i sin tur att kvinnorna aldrig kommer att utöva makt över kungen, eftersom han inte känner sig amoröst dragen till dem. Hon kommenterar i den dagbok hon skrev i form av brev till sin väninna Sofie Piper:

²⁴ Översättningen är baserad på Beth Hennings *Ögonvittnen. Gustaf III* (Stockholm 1960), s. 134, med vissa justeringar. Jag vill tacka professor Marie-Christine Skuncke, som hjälpt till med översättningarna från franskan. I original: ”*Ce qu’il y a de plus extra ordinaire est qu’il ne peut pas se passer des femmes et qu’il n’en jouit jamais. Serait ce parce que leur Esprit Bagateillier – S’accorde mieux avec le sien, que celui des hommes? Serait ce qu’il leurs en impose d’avantage? Serait ce enfin pour s’en faire un Bouclier contre ceux qui voudroient luy parler du quelque affaire? peutêtre est ce le tout ensemble. Malgré cela, il n’a jamais eu de passion pour aucune. Ce sont leurs habits qui plaisent, ce n’est pas leurs personnes, aussi le luy rendent elles bien.*” Caractaire du Roi, tenu le 21 de mars 1779, Uppsala universitetsbibliotek, F621.

²⁵ Riksarkivet, Stockholm, Stafsundsarkivet, Axel von Fersen d.ä., vol. IV. Översättningen är baserad på Hennings *Ögonvittnen*, s. 76, med vissa justeringar. I original: ”*Il a peu ou points de barbe et toute sa figure n’a rien de male [...] dans sa première jeunesse il ne donnoit aucune inclination masculine. Sil jouait avec ses freres il prenoit par preference le Role de femme et quand il avoit le choix des etrennes de l’année il preferait une evantaille d’une epee ou un fusil et sil declamoit quelque passage cetoit toujours le role de l’heroine. Il lui en reste encore le gout decidé pour la societé des femmes et les bagatelles de leur atours, et une grande connoissance sur leur parure, ce n’est que par la qu’il tient au sexe, le besoin d’aimer et son cœur n’y sont pour rien.*”

Det är inte naturligt att hon [drottningen] försöker få makt över kungen, vilket alltid kommer att vara omöjligt för alla kvinnor vilka de än vara månade, ty kungen är på inget sätt böjd att ge efter för könet [kvinnokönet]; liksom han på intet sätt är känslig för Skönheten [...].²⁶

Bristen på amoröst intresse för kvinnor är något som hela tiden framhålls som en negativ egenskap hos kungen. Att inte åtrå kvinnor är att vara omanlig enligt dessa vittnesmål. Detta innebar dock inte att motsatsen, en man som ägnade stor tid åt sina älskarinnor, sågs som ett manligt ideal. Som vi har sett nämns bland exemplen på dåliga furstar i *Det Moraliska Dopet eller Konung Biribir* såväl de överdrivet kyska som de sexuellt utsvävande. I den svenska kontexten var Gustaf III:s bror hertig Karl en av de män som kritiserades för sina många kvinnoaffärer. Detta sker bland annat i *Parodie Öfver Riddarespelet på Drottningholm*. En av de negativa aspekterna av hertigens kvinnoaffärer är enligt denna skrift det omoraliska i att han bedrar sin hustru, men han framstår också som flyktig och ostadig, eftersom han hela tiden byter föremål för sin kärlek. Vad gällde förhållandet till kvinnor var mansidealet således tydligt: en man skulle känna åtrå till kvinnor, men ha tillräckligt med självbehärskning för att kunna stå över denna åtrå när det krävdes av honom. Detta stämmer också väl överens med budskapet i andra källor från äldre och tidigmodern tid.²⁷

I de ovan citerade passagerna av Fersen och Scheffer sägs Gustaf sakna åtrå till kvinnor, men författarna beskriver också andra problematiska inslag i hans förhållande till det motsatta könet. Trots att han inte känner passion för kvinnorna tycks han vilja omge sig av dem, och detta förklaras med att han själv är kvinnlig. Denna typ av anklagelser återkommer också i ett flertal smädeskrifter. I dikten ”Min Kung! Om du vill Henrics lika vara...” ges råd till kungen om hur han ska bete sig för att efterlikna sina goda förebilder, den franske kungen Henrik IV, solkungen Ludvig XIV och de två tidigare

²⁶ Min översättning. I original: ”[I]l n'étoit pas naturel qu'elle [drottningen] tacha d'avoir de l'empire sur le Roi, ce qui seras à jamais impossible pour toute femme quelconque, car le Roi n'est nullement enclin à céder au Sexe ; comme il n'est en aucune manière sensible pour la Beaute.” Lettre au mois de Novembre 1789 de Stockholm, Riksarkivet, Stockholm, Ericsbergarkivet, Hedvig Elisabeth Charlottas samling, Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok.

²⁷ Se exempelvis Brewer, 'Personal Scandal', s. 91, och Jonas Liliequist, 'Från niding till sprätt: En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal', Anne Marie Berggren (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Forskningsrådsnämndens rapport 99:4 (Stockholm 1999), s. 80–82, 90.

Gustaverna.²⁸ Versen kan tolkas som en anklagelse mot kungen om att han för närvarande inte lever upp till sina föresatser, utan handlar tvärtemot de råd som ges i dikten. Ett av råden lyder: "Om du vill sådant Minne vinna, /som liknar det Gustaver nådt, /vis att det fallit på din lätt, /att tänka manligt, ej som Qvinna." Exakt vad som menas med att tänka som en kvinna klargörs inte, men dårskap, flärd, narrverk och lekar hör till det som fördöms i övriga strofer.²⁹

Även i *En Swäriges Faar* förknippas kungen med kvinnor i raderna: "Hans Hierna utaf idell [j]oller/blådt Könets loof haar sig beredt/I Kläddrägt ock i frija seder/Han skapar folkets hela heder".³⁰ Precis som Fersen och Schaffer tycks denna smädeförfattare anse att det kvinnliga i kungens tänkande till stor del handlar om hans upptagenhet med yttre, oviktiga ting, som exempelvis kläder. I samma anda sammankopplas kungens nöjeslystnad med kvinnlighet i *Det Moraliska Dopet eller Konung Biribir*, där Erik Årsäll, som utgör sinnebilden för den gode gotiske konungen, säger att ingen äkta svensk konung hänger sig åt "wekliga nöjen och quinnliga tidsfördrif". I *Parodie Öfver Riddarespelet på Drottningholm* ställs också kungens påstådda "kvinnliga tidsfördriv" mycket effektivt mot det manliga ideal han borde leva upp till när greve Svitiods bär en sköld med en bild av "en hjälte med fulla vapen som virkar en kvinnogjördel".

Också synen på flärd och nöjen som något kvinnligt, eller åtminstone omanligt, stämmer med vad exempelvis Jonas Liliequist kommit fram till angående manlighetsideal i det tidigmoderna Sverige. En riktig man skulle visa flit och karaktärsfasthet, inte vara flärdfull eller söka njutning.³¹ I många av smädeskrifterna framställs Gustaf III som den direkta motsatsen till detta ideal. I stället för att visa flit i sitt värv försöker han undkomma sina plikter för att få tid att ägna sig åt teater och nöjen. I stället för att omge sig med kloka människor som kan ge honom goda råd i viktiga beslut väljer han att omge sig med unga smickrare som underblåser hans fåfänga och nöjeslystnad. Om man anlägger detta breda perspektiv på vad som räknas som anklagelser om omanlighet är temat mycket vanligt i skrifterna. Om man däremot endast räknar de tillfällen där kungen mer explicit anklagas för kvinnlighet eller omanlighet blir skrifterna betydligt färre. Till denna grupp kan räknas

²⁸ Dateringen av detta verk är osäker.

²⁹ *Min Kung! Om du vill Henrics lika vara*, Kungliga biblioteket, Stockholm, Vs142:2.

³⁰ *En Swäriges Faar*, Uppsala universitetsbibliotek, F581. Datering okänd.

³¹ Liliequist, 'Från niding till sprätt', s. 82–83, 90.

de skrifter vi nyss gått igenom och även *Laterna Magica*, som i sedvanlig grov stil berättar att archiater Rosenstein ”klämte” Gustafs ”schmå Testichler” vid födseln. Utmärkande är dock att båda typerna av anklagelser är mindre vanligt förekommande i de smädeskrifter som berör kriget 1788–1790 och statskuppen 1789 än i dem som behandlar andra händelser och företeelser. Orsaken till detta står troligen att finna i att tonen ofta är mer allvarlig i de verk som rör kriget och statskuppen. När dessa ämnen behandlas beskriver man inte längre Gustaf som kvinnlig, fänig och inkompetent, utan snarare som en slug och samvetslös tyrann.

Mätressen Armfelt och andra anklagelser om homosexuella handlingar

Ur vårt moderna perspektiv ligger det nära till hands att tro att omanlighetsanklagelser även skulle kombineras med anklagelser om homosexuella böjelser. Det är dock mycket ovanligt att man i svenskt material från den här tiden stöter på en koppling mellan kvinnlighet eller omanlighet och manlig homosexualitet. Troligen beror det på att den kopplingen ännu inte förekom i Sverige vid denna tid.

Att över huvud taget tala om homosexualitet mellan män och synen på detta under tidigmodern tid är komplicerat. Först och främst bör påpekas att begreppet ”homosexualitet” ännu inte var uppfunnet, utan att sexuella handlingar mellan män föll under begreppet ”sodomi”, som fungerade som ett samlingsbegrepp för diverse förbjudna sexuella praktiker (förutom sex mellan män även exempelvis oralsex mellan man och kvinna samt tidelag).³² Skillnaden mellan det gamla sodomibegreppet och det nya homosexualitetsbegreppet brukar också beskrivas som att man inom det äldre systemet betraktade en sexuell handling mellan två män som en synd och ett brott, men att man inte kopplade det till en föreställning om någon typ av läggning eller identitet hos förövarna.³³ Trots detta började det i exempelvis England

³² Se exempelvis Göran Söderström (red.), *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960* (Stockholm 1999), s. 16, SAOB under ”sodomit” och ”sodomi” samt Jonas Liliequist, ’Staten och sodomiten. Tystnaden kring homosexuella handlingar i 1600- och 1700-talets Sverige’, Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia* (Stockholm 1997), s. 94.

³³ Denna i dag tämligen etablerade syn på skillnaden mellan de två begreppen baserar sig främst på Michel Foucault, som formulerade den ofta citerade frasen: ”*Le sodomite était un relaps, l’homosexuel est maintenant une espèce.*” (”Sodomiten var en återfallsförbrytare, den homosexuelle är nu en art.”) Michel Foucault, *Historie de la sexualité I: La volonté de savoir* (Paris 1993, o.u. 1976), s. 59.

redan under 1700-talet etableras en bild av en viss typ av feminin man som åtrådde andra män, den så kallade "molly"-figuren.³⁴ Kopplingen mellan kvinnlighet och samkönad åtrå kan också spåras ända tillbaka till antikens *kinaidos*-figur,³⁵ men verkar inte ha funnits i Sverige. Det bör också tilläggas att vissa forskare även ifrågasatt hur tydlig kopplingen mellan kvinnlighet och manlig homosexualitet verkligen var i England under 1700- och 1800-talen. I *The Wilde Century: Effeminacy, Oscar Wilde and the Queer Moment* framhåller Alan Sinfield t.ex. klassaspekten i synen på kön och sexualitet. Sinfield hävdar att medan kvinnlighet hos män ur de lägre klasserna kom att sammankopplas med "mollies" och samkönat begär ansågs det dock under 1700-talet inte misstänkt om män ur aristokratin uppvisade kvinnliga drag. Han hävdar vidare att man inom adeln länge behöll 1600-talets libertinska och mer flytande syn på sexualitet, där en man inte sågs som mindre manlig för att han hade både älskare och älskarinnor, så länge han själv var den aktiva parten.³⁶

I den svenska kontexten var inte heller bara kopplingen mellan kvinnlighet och manliga homosexuella handlingar vag, utan man tycks i största möjliga mån ha undvikit att över huvud taget nämna sexuella handlingar mellan män.³⁷ Letar man noga kan man dock hitta vissa anklagelser om samkönade sexuella handlingar riktade mot Gustaf III, men då kopplas dessa oftast till allmän omoral snarare än kvinnlighet.

Ett exempel på en tidig anklagelse om att kungen skulle ha sexuella relationer med män är ett privat brev från Adolph Fredrik Falkenberg till Gustav Adolf Reuterholm från 1783, där Falkenberg kommenterar att Gustaf har med sig Armfelt och en annan ung man som "metraisser" på sin resa till Italien.³⁸ Falkenberg och Reuterholm tillhörde en högre krets av frimurare

³⁴ Ordet *molly* (från latinets *mollus* för mjuk) betecknade i 1700-talets England en feminin man, ofta klädd i kvinnokläder, som hade sex med andra män. Se exempelvis Alan Sinfield, *The Wilde Century: Effeminacy, Oscar Wilde and the Queer Moment* (London & New York 1994), s. 38 och *Oxford English Dictionary*, <http://www.oed.com> (läst 20.6.2007) under "molly".

³⁵ Lilliequist, 'Från niding till sprätt', s. 75.

³⁶ Sinfield, *The Wilde Century*, s. 39–42.

³⁷ Se Lilliequist, 'Från niding till sprätt', s. 88, och 'Staten och sodomiten', s. 108.

³⁸ Brev från A. F. Falkenberg till G. A. Reuterholm, Svenska Frimurarordens Arkiv, Stockholm, Reuterholms samling 121. 141. 2. Varmt tack till Kjell Lekeby som uppmärksammade mig på detta.

inom vilken det verkar ha varit tämligen vanligt att man uttalade sig negativt och respektlöst om kungen.³⁹

En liknande formulering återfinns i en som handskrift cirkulerad oppositionell skrift från 1789 som kommenterar att ”Bland alla hans [kungens] favoriter var Baron Gustaf Moritz Armfeldt onekligen den främsta: älskad av konungen som maitresse [...]”.⁴⁰ I det fallet rör det sig om en enda rad som behandlar ämnet i en 55 sidor lång handskrift i 4:o. I övrigt beskrivs framför allt Gustafs kupp vid riksdagen 1789.

Förhållandet mellan kungen och Armfelt misstänkliggörs också i den handskriftcirkulerade smädeskriften *Beskrifning på Öfverste KammarJunkarens Baron G. Armfelts Juhl klapp år 1788 öfversatt från Fransyskan*, som utgörs av

Porträtt av en ordensprydd Gustav Mauritz Armfelt (1757–1814) framför en byst av Alexander II. Längst ned på Armfelts vänstra sida syns den danska Elefantordens kraschan. Kopia målad av Johan Erik Lindh 1845 efter original av Carl Fredrik von Breda. Olja på duk, 91 x 74,5 cm. Helsingfors universitet.

³⁹ O.-P. Sturzen-Becker, *Reuterholm efter hans egna memoarer. En fotografi* (Stockholm & Köpenhamn 1862), s. 99. Om frimurarnas koppling till den politiska oppositionen mot Gustaf III och kungamordet, se även Roger de Robelin, ”Hans tid är kort, ty hans lefnad står uti min hand” – om hertig Carl och sammansvärjningen’, *Skottet på operan 1772–1992. Bilder kring attentatet mot Gustaf III. Utställning på Gripsholms slott 14 mars–14 september 1992* (Stockholm 1992).

⁴⁰ *Kort Berättelse om 1789 Års Revolution och dess orsaker*, Kungliga biblioteket, Stockholm, D158:4.

en beskrivning av en fiktiv målning föreställande kriget mellan Sverige och Ryssland. Tavlan avbildar bland andra storvisiren av Turkiet som erbjuder kungen (kallad N. N.) en påse pengar för att anfälla Ryssland. På andra sidan av kungen befinner sig ”bakom en buske, en corpulent mansperson i Hofdrägt, framstupa med nedstrukne böxor, vridande ansigtet åt Monarken och öfver hvars rygg ses Elefanten ordens bandet”. Denna man ska med största säkerhet tolkas som Armfelt, som genom Gustafs försorg erhållit den danska elefantorden.⁴¹ Kungens beteende beskrivs vidare som att ”N. N. med en begärlig och lättsinnig mine sträcker sig med vänstra handen efter Stor Vizirens pgr [penningar], och med sin högra nalkas den fete mannens blottade del.”

Armfelt nämns även av Hedvig Elisabeth Charlotta, som kommenterar i sin dagbok 1783 att hans gunst hos kungen ”orsakat högst förnärmande rykten, till och med sådana att anständigheten inte tillåter mig att delge er dem”.⁴² Året därefter, när kungen och hans sällskap kommit tillbaka från Italienresan, kommenterar hon hovlivet så här:

Levnadsättet här är verkligen så skandalöst som möjligt, och de friheter man tar sig i parken om kvällarna är av den mest opassande sort. Eftersom den paviljong jag bebor ligger så till att jag kan se och höra allt utan att bli upptäckt har jag möjlighet att uttala mig om det; alla operaffickornas bullersamma munterhet är inte det som chockerar för närvarande utan oanständigheterna tillhör en annan sort, som blygsamheten inte tillåter mig att förtälja. Man har helt bytt smak här i landet, det tycks som om italienska seder har införts.⁴³

⁴¹ Den tolkningen ges också i en marginalanteckning i anslutning till versionen i Kungliga biblioteket, Stockholm, D158:4. Citaten kommer dock här från Beskrifning på Öfverste Kammarjunkarens Baron G. Armfelts Juhl klapp år 1788 öfversatt från Fransyskan, Uppsala universitetsbibliotek, E138.

⁴² Min översättning. Lettre au mois de Mars 1783 de Stockholm, Riksarkivet, Stockholm, Ericssbergsarkivet, Hedvig Elisabeth Charlottas samling, Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok. I original: ”*occasionne les bruits tres injurieux, et même tels que la decence ne me permet pas de vous en faire pard.*”

⁴³ Översättningen är baserad på *Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok*, del II 1783–1788, övers. Carl Carlsson Bonde (Stockholm 1903), s. 62, med vissa justeringar. Lettre au mois de Septembre 1784 de Dronningholm, Riksarkivet, Stockholm, Ericssbergsarkivet, Hedvig Elisabeth Charlottas samling, Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok. I original: ”*Le train de vie ici est des plus scandaleux les licences qui se font les soirées dans le jardin son des plus indecetes, comme le pavillion que j’occupée est tellement placé que je puis tout voir et tout entendre sans être aperçue je puis être à même d’en parler; la joie bruyantes de toutes les filles d’operas n’est pas ce qui choques presentemens mais les indecences sont poussée à tout dans une autre genre que la modestie me permet point de raporter on à changée entierement dans ce pais de gout, il paraît que les modes Italiennes surtout ont été introduis.*”

”Italienska seder” skall här tolkas som homosexuella handlingar, troligen mellan män.⁴⁴ Kopplingen mellan denna typ av handlingar och Italien tycks ha varit etablerad och användes till exempel redan i slutet av 1600-talet i England när man anklagade Vilhelm III för att ha sexuella förbindelser med sina manliga favoriter.⁴⁵ Även om hertiginnan inte nämner kungen explicit i detta stycke faller onekligen en viss skugga även över honom, med tanke på att han nyligen återvänt från just Italien, dit han reste tillsammans med bland andra Armfelt.

Att samkönade sexuella praktiker skulle ingå i det osedliga hovlivet hävdas också i den grova *Laterna Magica*, när publiken visas en bild som föreställer ”die Hofflefnet”:

da schpringet der könig mit seine Favoriten, Pagen und Commedianten: da sehen sie Hofsdamer in seine kammer: einer partie von der Hoffcavallierer sindt vor lang Zeit vorderfede: den andere part haben ein andere zu Maitressen: was wolten die arme Damen göre? Sie nehmen die Gardeskarler, Tragoner, Laquayer etc. etc. unt plantiren ob alle seiten galanterien. Wen der Mahler malet feyer und rek ob diese Taflan, so wird dass die Sodom und Gomorra von den alter Testamente.⁴⁶

Här sägs inte heller explicit att kungen har sexuella förbindelser med män, men antydningen är stark med tanke på att han springer med sina favoriter och pager samtidigt som hälften av hovkavaljererna har varandra som mätresser.

Liknande anklagelser tas även upp i en tryckt dansk skrift från 1790, *Tilførdelig Oplysning om de hemmelige og forberedende Aarsager til den nuværende krig imellem Sverrig og Rusland for Aarene 1788 og 1789, samt Tilstanden og Tankemaaden i Sverrig*, skriven av den landsflyktige svenske prästen Carl Andreas Kierrulf. Danmark var vid denna tid involverat i det pågående kriget mellan Sverige och Ryssland i egenskap av Rysslands allierade, och denna skrift skiljer sig således från smädeskrifterna som spreds av den inhemska

⁴⁴ Se exempelvis Liliequist, ’Staten och sodomiten’, s. 100.

⁴⁵ Cameron McFarlane, *The Sodomite in Fiction and Satire 1660–1750* (New York 1997), s. 79.

⁴⁶ Ungefärlig översättning till korrekt svenska: ”där springer kungen med sina favoriter, pager och komedianter: där ser ni hovdamer i sina kammare: en del av hovkavaljererna är sedan lång tid tillbaka fördärvade: de andra har varandra till mätresser: vad ska de arma damerna göra? De tar gardeskarlarna, dragonerna, lakejerna, etc., etc., och riktar galanterier [kurtiser] åt alla håll. När målaren målar eld och rök på denna tavla, så blir det Sodom och Gomorra från Gamla Testamentet.”

oppositionen i så måtto att den kan ses som krigspropaganda från en främmande makt. Den är skriven på danska, och således främst avsedd för en dansk publik, med syfte att stärka det folkliga stödet för kriget och väcka avsky för den svenske fienden. Eftersom författaren var svensk och hade dömts till landsflykt för att han kritiserat kriget kan man dock tänka sig att han även hoppades att skriften skulle bli läst i Sverige.⁴⁷ Flera bevarade handskrivna översättningar vittnar om att den också verkligen nådde svenska läsare.⁴⁸

Större delen av denna danska skrift består av en starkt kungakritisk beskrivning av kriget mellan Sverige och Ryssland 1788–1790 och orsakerna bakom det. Den avslutas sedan med ett tillägg som innehåller en påstådd karaktärsbeskrivning av den romerske kejsaren Octavianus (Augustus). Texten kring detta stycke ger dock en tämligen tydlig instruktion att avsnittet ska läsas som en beskrivning av Gustaf III, och jämförelser mellan Gustaf och Augustus var vanliga i rojalistiska skrifter. I den danska skriften möter vi dock inte de kungatrognas bild av den romerska gulålderns fredsälskande välgörare, utan vi får veta att kejsaren var både osympatisk och enväldig och att han också ”elskede meer en Mæcenas, end sin skjønne Gemal”. Där finns också en passage som lyder: ”De Yndlinger, som faae den nærmeste Udgang til hans Fortrolighed _____ Men jeg drager Gardinet for den mørke Tidsfordriv, som ikkun hører til hans særskilte Levnet.”⁴⁹ Det är tämligen tydligt att det som händer bakom denna ridå är sexuella handlingar mellan kejsaren och hans ”Yndlinger” (gunstlingar). I detta fall nämns också kvinnlighet som en viktig negativ egenskap hos kejsaren/kungen. Han var, enligt Kierrulf, ”quindagtig og mat i kjerlighed” och hans personlighet var helt dominerad av ”Qvindaglighed og Forfængelighed”. Här kan vi alltså se en viss koppling mellan kvinnlighet och homosexuella handlingar, en koppling som är frånvarande i smädeskrifter med svenskt ursprung. Man skulle möjligen kunna spekulera i om denna skillnad kan tillskrivas en mer ”kontinental” dansk kultur.

Bland de svenska handskriftcirkulerade smädeskrifterna finns också tre exempel på att kungen anklagas för att vara ”sodomit”. En av dessa skrifter

⁴⁷ Om C. A. Kierrulf se Severin Cavallin, *Lunds stifts herdaminne*, del 4 (Lund 1857), s. 206–207.

⁴⁸ Se exempelvis avskrift i Lunds universitetsbibliotek, De la Gardiesamlingen, cod coll I: 11.

⁴⁹ Carl Andreas Kierrulf, *Tilførladelig oplysning om de hemmelige og forberedende aarsager til den nuværende krig imellem Sverrig og Rusland for aarene 1788 og 1789, samt tilstanden og tænkemaaden i Sverrig 1790* (Köpenhamn 1790), s. 51, 53.

har fungerat som en smädeskrift, men utgörs i praktiken av en i princip ordagrann avskrift av två kapitel ur Eric Schroderus svenska översättning av Johannes Magni *Swea och Götha Crönika* (Stockholm 1620).⁵⁰ Dessa två kapitel behandlar den forntida konungen Östen, som enligt Johannes Magnus också kallades Göstagh och var den tredje kungen med det namnet. Denne Östen beskrivs som en fruktansvärd tyrann och orsaken till att han kom att kallas Göstagh sägs ha varit att det på det gamla götiska språket betydde ungefär ”den som rövar och skövlar gods och ägor”. Denne tyrann ägnade sig även åt grova sodomitiska synder och klädde sig ibland i kvinnokläder och bar sig åt som en sinnessjuk.⁵¹ Ursprungligen var stycket om namnet ”Göstagh” och dess betydelse riktat mot Gustav Vasa, men genom att Johannes Magnus, liksom av en lycklig slump, även lagt till att tyrannen i fråga var den tredje med det namnet, kom kapitlet också att fungera utmärkt som en smädeskrift mot Gustaf III närmare 250 år senare. Eftersom originaltexten skrivits så långt tidigare är det dock svårt att dra några slutsatser angående 1700-talets politiska smädelser utifrån just denna skrift.

I de två andra skrifter som anklagar kungen för sodomi är det utmärkande att det endast utgör en av många anklagelser som sammantaget mest ger intryck av att vara en lista över de allra grövsta synder författaren kunde föreställa sig. I *Grifte Runor*, som tycks ha börjat spridas strax efter kungens död, anklagas Gustaf III exempelvis för att vara sodomit, men också för att vara bland annat fader- och modernmördare, ateist och arvfurste till helvetet.⁵² I det sammanhanget är det osäkert om det i samtiden tolkades som en direkt anklagelse om att Gustaf III hade sexuella förbindelser med män eller om budskapet snarare var att kungen var värre än alla syndare sammantagna. Som redan kommenterats behövde inte heller ordet sodomit på 1700-talet enbart beteckna en man som hade sexuella relationer med andra män.

Den smädeskrift mot Gustaf III som är mest explicit och detaljerad när den anklagar kungen för att ha begått samkönade sexuella handlingar är en skrift som enligt Göran Söderström troligen tillkommit efter 1809.⁵³ Där beskrivs

⁵⁰ Sådana avskrifter finns exempelvis i Lunds universitetsbibliotek, De la Gardiesamlingen, Historiska handlingar 22; Kungliga biblioteket, Stockholm, Vs142:2 och Uppsala universitetsbibliotek, Posse 32.

⁵¹ Johannes Magnus, *Swea och Götha Crönika*, översatt av Eric Schroderus (Stockholm 1620), bok 8, kapitel 38 och 39.

⁵² *Grifte Runor*, Kungliga biblioteket, Stockholm, D158:5.

⁵³ Göran Söderström, 'Karaktären Gustav III', *Lambda nordica* (1989:1), s. 161.

”dess [hans] sammanlefnad med Karlar” genom en mängd anekdoter om hur kungen antastat män och hängivit sig åt orgier med sina pager.⁵⁴ Även här är det hela tydligt kopplat till en anklagelse om allmän omoral. Skriften har till och med överskriften ”Reflectioner Öfver Konung Gustaf IIIdjes formerade begrepp om Dygd och Sedig lefnad, Grundad på Dess [hans] gärningar, och styrkte med någre här nedanföre antecknade Händelser”.

Sammantaget har jag således i mitt material funnit avsnitt som kan tolkas som anklagelser om homosexualitet i fem handskriftcirkulerade smädeskrifter från åren 1786–1792, samt därtill i en smädeskrift som tros ha tillkommit efter kungens död, i en dansk smädeskrift, samt vid fyra tillfällen i brev, dagböcker och memoarer. Utmärkande för alla smädeskrifterna med undantag för ”Reflectioner Öfver...” är att anklagelsen inte utgör ”huvudnumret” i skriften, utan ofta sker i förbigående, och aldrig är särskilt utförlig.

Som ett grepp i den politiskt motiverade smutskastningen av Gustaf III tycks alltså denna typ av anklagelser inte ha haft en särskilt viktig roll. Detta resultat är dock inte särskilt oväntat, med tanke på att tidigare forskning redan konstaterat att diskursen kring homosexualitet var i det närmaste obefintlig i det tidigmoderna Sverige. Jonas Liliequist spekulerar till och med om att många svenskar under denna period kan ha saknat föreställningar kring sexuella handlingar mellan personer av samma kön, eftersom man inte satte ord på det.⁵⁵

Även i mitt material förekommer det, som vi sett, att denna typ av handlingar beskrivs genom utelämnningar eller omskrivningar. Därmed inte sagt att just dessa författare saknade föreställningar om handlingarna. Däremot tycks det ha saknats en tradition av att skriva om ämnet, både i allmänhet och i smädande syfte.

Det bör dock tilläggas att även om diskursen kring homosexuella handlingar var mycket mer levande i Frankrike och England så var det inte heller där ett dominerande tema i smädandet av kungligheter. Det finns dock ett antal kända exempel på smädanden av denna art från båda länder. Smädeskrifterna mot Vilhelm III från slutet av 1600-talet har redan nämnts och i Frankrike utsattes Henrik III hundra år tidigare för samma typ av anklagel-

⁵⁴ Söderström, 'Karaktären Gustav III', s. 158. Hela skriften är publicerad i Söderströms artikel.

⁵⁵ Liliequist, 'Staten och sodomiten', s. 95.

ser.⁵⁶ I början av 1700-talet anklagades också den engelska drottningen Anne för att ha sexuella förbindelser med en av sina kvinnliga favoriter.⁵⁷ I Gustaf III:s samtid var det främst Marie-Antoinette som anklagades för att leva ett libertinskt liv med både älskare och älskarinnor, men även den engelske regenten Georg III kopplades ibland samman med sodomi i oppositionens smädande.⁵⁸

Det pryda Sverige?

Jag har hittills studerat två olika typer av teman i smädandet av Gustaf III, dels anklagelser som har med uppfattningen av kön att göra, det vill säga anklagelser om omanlighet och kvinnlighet, dels anklagelser med sexuell anknytning. Ibland sammanfaller dessa båda, som till exempel då kungen anklagas för att ha anlitat Munck för att göra drottningen gravid, en sexuell scen där Gustafs bristande potens får honom att framstå som omanlig. I andra fall är kopplingen inte lika tydlig, som i fallet med vissa anklagelser om homosexuella handlingar. I Kierrulfs danska smädeskrift kan man ana ett samband mellan ”*quindagtighed*” och homosexuella handlingar mellan män. I de samtida inhemska skrifterna är kopplingen ännu svagare. I flera fall nämns ordet *mâtresse*, framför allt om Armfelt, och detta ord har ju utan tvivel en kvinnlig konnotation. Det är dock svårt att avgöra om man härmed ville uttrycka att det fanns ett samband mellan mäns samkönade sexuella handlingar och feminitet, eller om det helt enkelt inte fanns ett passande ord för en manlig favorit som hade en sexuell relation med kungen. I fallet Armfelt fanns också den passande konnotationen till de franska kungliga mätresser som ofta fick utstå kritik för att de genom sin intima relation till regenten hade skaffat sig oförtjänt stort inflytande över rikets styrelse. På ett liknande sätt hade Armfelts nära vänskap med kungen väckt ont blod vid det svenska hovet. Oavsett hur användandet av ordet *mâtresse* uppfattades är det dock tydligt att man ingenstans bland anklagelserna om homosexualitet kan

⁵⁶ Kathrine B. Crawford, 'Love, Sodomy, and Scandal: Controlling the Sexual Reputation of Henry III', *Journal of the History of Sexuality* 12 (2003:4), Harold Love, *English Clandestine Satire 1660–1702* (Oxford 2004), s. 142–143 och McFarlane, *The Sodomite in Fiction*, s. 79.

⁵⁷ Clark, *Scandal*, s. 12–13.

⁵⁸ Lynn Hunt, 'The Many Bodies of Marie-Antoinette: Political Pornography and the problem of the Feminine in the French Revolution', Dena Goodman (ed.), *Marie-Antoinette: Writings on the Body of a Queen* (New York & London 2003), s. 126–127; Clark, *Scandal*, s. 44.

finna några mer etablerade effeminerade figurer som Englands *molly* eller antikens *kinaidos*.

En annan slutsats man kan dra av materialet är att svenska smädeförfattare tycks ha varit mindre benägna än sina utländska motsvarigheter att använda sig av sexuellt färgade anklagelser, i alla fall om man jämför med det samtida England och Frankrike. Ännu mer slående är att svenskarna ofta använder sig av omskrivningar och antydningar snarare än explicita beskrivningar, och att det sexuella oftast endast är en bisak i en skrift som till större delen behandlar andra ämnen. Den grövsta svenska skriften i mitt material som härstammar från kungens livstid är *Laterna Magica* med dess kommentar om att den arma drottningen nu fick "schmake dass, sum var gut" och att hovkavaljererna hade "ein andere zu Maitressen". Som jämförelse kan tas en fransk skrift, *Les amours de Charlot et Toinette*, som tämligen oförblommerat beskriver hur Marie-Antoinette tillfredställer sig själv eftersom den impotente Ludvig XVI:s "allumette" (tändsticka) inte var "plus grosse qu'un fêtu" (större än ett strå) och "toujours molle et toujours croche" (alltid slapp och alltid krokig).⁵⁹ Denna typ av sexuellt explicita smädeskrifter tycks knappt ha förekommit alls i Sverige. Detta stämmer också väl överens med Ingemar Carlssons erfarenheter från sin forskning kring frihetstidens politiska skrifter. Visserligen förekom det även då skrifter med sexuella anspelningar, exempelvis "Det war konung Fredrich i Swea land" som drev med Fredrik I och hans älskarinnor, men överlag var de sexuella inslagen inte särskilt explicita, och större delen av skrifterna undvek den tematiken helt.⁶⁰

Anklagelser om omanlighet eller kvinnlighet som inte är kopplade till sexuella handlingar var dock tämligen vanliga i smädandet av Gustaf III, i alla fall om man i anslutning till tidens manlighetsideal breddar begreppet "omanlighet" till att omfatta sådant som att vara nöjeslysten, oansvarig och styrd av drifter och impulser. Även här överensstämmer mönstret med frihetstidens tradition, där det var vanligt att man sammankopplade sina politiska fiender med kvinnlighet. Nordenflycht liknade till exempel Dalin vid en flicka i en politisk paskill från 1740-talet.⁶¹

⁵⁹ Darnton, *The Literary Underground*, s. 200. Min översättning.

⁶⁰ Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden": Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning* (Lund 1966), s. 318; Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: En bibliografi* (Göteborg 1967), s. 74, samt samtal med Ingemar Carlsson 2.5.2007.

⁶¹ Öhrberg, *Vittra fruntimmer*, s. 189, samt samtal med Ann Öhrberg 3.5.2007.

Sammanfattningsvis kan man således säga att kön och sexualitet spelade en viss roll i smädandet av Gustaf III, men att det svenska materialet innehåller långt färre explicita sexuella inslag än det samtida franska och engelska. Hur ska man förklara denna skillnad? En relevant fråga i sammanhanget är hur bekanta de svenska smädeförfattarna kan antas ha varit med den utländska traditionen. Eftersom smädeskrifterna var anonyma är det mycket svårt att ge ett tillförlitligt svar på exakt vilka författare man har att göra med. Däremot är det rimligt att anta att de flesta tillhörde de delar av samhället som hade tillgång till ett mer diversifierat utbud av litteratur. Antagandet bygger dels på den bildning som författarna uppvisar och dels utifrån det faktum att oppositionen mot Gustaf III hade sin starkaste grund hos adelsståndet. Om författarna således tillhörde de mer bemedlade och bildade är det sannolikt att de kände väl till framför allt den franska traditionen. Förutom att adeln i allmänhet hade en god kontakt med Frankrike har exempelvis Tomas Anfält visat att franska förbjudna böcker importerades till Sverige, däribland *Anecdotes sur Madame la comtesse du Barry*, som i oblyga ordalag beskriver den kungliga mätressen du Barrys väg till tronen. Anfält har till och med funnit en svensk översättning av den franska *Le Gazetier Cuirassé ou Anecdotes scandaleuses de la cour de France* från 1772.⁶² Att svenskarna inte följde den franska smädetraditionen berodde därför knappast på att de inte hade kännedom om den.

Vi måste alltså söka en annan orsak till att svenskarna i så stor utsträckning avstod från de sexuella inslagen, trots att de på så många andra sätt rörde sig inom samma retoriska tradition som fransmännen. En möjlig teori är att det hängde ihop med svenskarnas ovilja mot fransmännens upplysningsfärgade religionskritik, det vill säga att det hade sin rot i kyrkans och religionens starka inflytande i Sverige jämfört med Frankrike och England. Mitt intryck är dock att det i vårt fall rör sig om mer än en religiöst grundad motvilja mot pornografiska texter i allmänhet. Sexuella anspelningar tycks trots allt ha varit uppskattade i andra typer av sammanhang, där Bellmans visor kanske är det mest kända exemplet, men även Kellgren och Leopold gjorde sina insatser i genren och bland skillingtrycket förekom åtskilliga visor med sexuellt innehåll.⁶³

⁶² Tomas Anfält, 'Svensk epilög', Robert Darnton, *Pornografi och revolution* (Stockholm 1996), s. 371–378.

⁶³ Om erotiskt frispråkiga verk från svenskt 1700-tal, se Petra Söderlunds förord till antologin *Vägade verk ur vitterbeten* (Stockholm 2007), urval och inledning av Petra Söderlund, s. 18–20; Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar. En evig historia* (Stockholm 1997), s. 147–185.

Man nådde kanske sällan upp till franska och engelska författares frispråkighet, men det tycks ändå ha varit så pass vanligt och uppskattat att det är något förvånande att den sexuella tematiken inte slog igenom även i smädandet. Möjligen kan man tänka sig att ämnet undveks just därför att det, åtminstone i praktiken, tolererades i vissa andra sammanhang, och att det således inte ägde en särskilt stark förmåga att sära överheten. Det förefaller hur som helst som att 1700-talssvensken helst avstod från att blanda in det sexuella i det politiska, och främst förknippade skabrösa inslag med humor, pornografi och mer opolitisk vitterhet.

Jag har hittills begränsat min internationella jämförelse till Frankrike och England, men om man breddar synfältet något visar det sig att Sverige inte var unikt. Den holländske forskaren Wijnand W. Mijnhardt har visat att det även i Holland under 1700-talet var tämligen ovanligt att man blandade pornografi och politik eller filosofi på samma sätt som fransmännen gjorde. Mijnhardt föreslår att orsaken till detta skulle ligga dels i den nederländska tryckfriheten, som hindrade den sammanblandning av politik, filosofi och sexuell frispråkighet under rubriken ”förbjuden litteratur” som hade uppstått i Frankrike, dels i frånvaron av kung, hov, statskyrka och inflytelserik adel, som gjorde att det inte fanns några uppenbara måltavlor för skrifterna, och dels i den förhållandevis enhetliga sexualmoral som fanns i ett land med små skillnader mellan socialgrupperna. Mijnhardt lägger särskilt stor vikt vid den senare punkten, och hävdar att pornografin inte fungerar som politiskt vapen i en miljö där det inte går att rikta sin polemik mot en inflytelserik grupp med avvikande normer, så som fransmännen som kunde hävda att adeln och hovet var sexuellt depraverade.⁶⁴

Mijnhardts hypoteser är dock svåra att applicera på Sverige, eftersom det svenska regeringsättet under Gustaf III på många sätt liknade det franska mer än det holländska. Men iakttagelserna i Nederländerna kan inspirera till en mer nyanserad bild av läget i Europa. Kanske borde man snarare än att ställa Frankrike och England mot Sverige och Holland tala om en skala, där Frankrike var extremt med sin breda flora av böcker och pamfletter som blandade det vi i vardagligt tal skulle kalla ren pornografi (det vill säga litteratur som har till syfte att ge läsaren sexuell stimulans) med politik och filosofi. På

⁶⁴ Wijnand W. Mijnhardt, 'Politics and Pornography in the Seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Republic', Lynn Hunt (ed.), *The Invention of Pornography: Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800* (New York 1993), s. 283–300.

en sådan skala skulle England komma en bit längre ner, eftersom det sexuella där inte hade samma dominerande position i de politiska skrifterna, men ändå förekom flitigt. Holländarna tycks däremot sällan ha blandat pornografi och politik, men verkar ändå ha varit något mer frispråkiga i sitt smädande än svenskarna, och Sverige framstår som det land av dessa fyra där man är minst sexuellt explicit i sitt smädande.

En parallell till denna skala skulle kunna utgöras av vissa forskares resultat angående de språkliga smädeordens innebörd i olika delar av Europa. En bild som ibland återoppar är att man inom medelhavskulturen ofta använder sig av erotiserade smädelser, med anspelningar på att en man blir penetrerad av en annan man eller bedragen av sin hustru, medan denna typ av smädelser med tiden försvunnit ur den nordeuropeiska kulturen. Jonas Liliequists genomgång av rättegångsprotokoll från 1700-talet visar också att de smädelser som blev fall för domstolen sällan var särskilt erotiserade, utan att de vanligaste angreppen riktade mot män bestod i ord som "tjuv" och "skälm".⁶⁵

Denna skillnad har troligen sin grund i en kulturell olikhet i sättet på vilket man kopplar sexualitet till begrepp som heder och ära. Det skulle kunna förklara varför smädeskrifter från de olika länderna uppvisar sådan likhet vad gäller många yttre aspekter, som form och genre, men ändå skiljer sig åt i användandet av sexuella teman. Det är sannolikt att fransmännens smädelser skulle ha fungerat dåligt i den svenska kontexten. Kanske hade man till och med upplevt det som så plump och ovärdigt att det väckt sympati snarare än antipati för föremålet för dikten, medan den som verkligen förlorade i heder var författaren själv. Blotta möjligheten att så skulle bli fallet borde ha fått en retoriskt slipad skribent att genast förkasta idén. Syftet med en smädeskrift var ju trots allt *persuasio*, övertygande.

Svaren på mina inledande frågor blir alltså att svenska politiska smädelser från 1700-talets senare del tämligen ofta tycks befatta sig med att undergräva mäns manlighet och anklaga dem för att äga egenskaper som ansågs vara kopplade till kvinnlighet, men att de sexuella inslagen är få och inte särskilt explicita. Att det svenska smädandet skiljer sig från det franska och engelska på detta sätt skulle kunna botten i att man i dessa länder kopplade begrepp som ära och heder till sexualitet på ett annat sätt än vad man gjorde i Sverige.

⁶⁵ Liliequist, 'Från niding till sprätt', s. 76.

Oscar Enckell i Rysslands militära underrättelseverksamhet

MARINA VITUHNOVSKAJA-KAUPPALA

Generallöjtnant Oscar Enckell (1878–1960) hör till de betydande gestalterna inom finländsk politik. Han var under åren 1919–1924 befälhavare för generalstaben och under mellankrigstiden byggde han upp stommen för generalstaben, lade grunden för Finlands och Tysklands ubåtssamarbete och blev dessutom en framstående affärsman.¹ Under vinterkriget förhandlade han i Frankrike och England och i slutet av fortsättningskriget medverkade han i försöken att uppnå fred med Sovjetunionen och deltog i förhandlingarna i Moskva. Offentliga dokument påvisar hans stora roll i att formulera VSB-pakten 1948 så att den motsvarade Finlands intressen. Redan denna uppräknning av meriter berättar om Enckells anmärkningsvärda personlighet och om hans förträffliga militära och diplomatiska talanger. För vilken politiker som helst skulle en sådan förteckning vara ett bevis nog för den egna kompetensen; i Enckells fall var detta långt ifrån allt.

Över 20 år innan Enckell kom till Finland skapade han en snabb och framgångsrik karriär inom Rysslands armé. Dess höjdpunkt innebar tjänstgöring i ledningen för generalstabens militära underrättelsetjänst. Om denna period i Oscar Enckells liv vet man i Finland föga, trots att det var just då som den blivande generalens personlighet formades och hans militära och politiska begåvning uppdagades. Oscar Enckells roll i det ryska imperiets historia under dess sista skede var mycket större än man i Finland i allmänhet är medveten om.

¹ Om Oscar Enckell som chef för generalstaben, se Reino Arimo, 'Kenraaliluutnantti Oscar Paul Enckell Yleisesikunnan päällikkö 1919–1924', *Tiede ja ase* 48 (1990), s. 118–153.

Om Oscar Enckells familj och hans barndom vet man i hans hemland rätt mycket. Urho Myllyniemi skriver att Oscar föddes i S:t Petersburg och gick i skola i Fredrikshamn, där hans far var chef för Finska kadettkåren.² Oscar Enckells två år äldre bror, den kände finländske politikern Carl Enckell, skriver i sina memoarer att deras far Carl Enckell (generalmajor 1884) under åren 1881–1885 tjänstgjorde som föredragande av den finska militärens ärenden för Rysslands krigsminister. År 1885 utnämndes Carl Enckell d.ä. till chef för Fredrikshamns kadettkår och hela familjen flyttade till Finland.³

Studieår och verksamhet i Ryssland

I Rysslands krigshistoriska arkiv finns Oscar Enckells fullständiga meritförteckning och två karakteristiker bevarade. Av meritförteckningen framgår att Enckell, efter avslutad utbildning vid kadettkåren i augusti 1897, utnämndes till underlöjtnant vid Semjonovska livgardesregementet⁴ (hans bror Carl fick en post vid det angränsande Ismailovska regementet). De båda bröderna tjänstgjorde vid privilegierade truppförband där de hade utmärkta förutsättningar att utveckla sin karriär. Oscar utnyttjade tillfället maximalt. År 1900 klarade han inträdesprovet till generalstabens Nikolajakademi och studerade där med utmärkta vitsord tills han blev färdig i maj 1903. I meritförteckningen står det: ”För utomordentlig framgång i vetenskapen överflyttas han som kapten till Generalstaben.”⁵

År 1904 bröt det japanska kriget ut och Enckell skickades till Fjärran Östern. Han tjänstgjorde i den militära underrättelsetjänsten för Andra mandshuriska arméns fältstab. Efter kriget fortsatte Enckell sin karriär vid generalstabens underrättelseavdelning och redan 1906 blev han vice direktör för den femte avdelningen i ryska generalstabens centralförvaltning (*Glavnoje upravlenije Generalnogo Sjtaba* – GUGS). Den femte avdelningens huvudsakliga uppgift var att samlas in information från utlandet. Därmed utgjorde den kärnan i det dåtida ryska underrättelseväsendet, det kejserliga Rysslands

² Urho Myllyniemi, 'Enckell, Oscar (1878–1960)', <http://www.kansallisbiografia.fi> (läst december 2007).

³ Carl Enckell, *Politiska minnen I* (Borgå 1956), s.12. Angående Carl och Oscar Enckells barndom se även Cecilia af Forselles-Riska, *Brobyggaren. Carl Enckells liv och verksamhet fram till slutet av 1917* (Helsingfors 2001).

⁴ RGVIA (Rossijskij Gosudarstvennyj vojenno-istoritjeskij arhiv – Rysslands statliga krigshistoriska arkiv), f. 409, op. 1, PS Enckell O.K., s. 154–309.

⁵ RGVIA, f. 409, op. 1, PS Enckell O.K., s. 13 v.

militära underrättelsetjänst. Enckell ansvarade för informationsanskaffningen i österled.⁶ Vi kan anta att Enckells roll var viktig, om inte rentav avgörande, när överste Gustaf Mannerheim 1906 av generalstaben oväntat fick i uppgift att resa till Kina på spionuppdrag i rekognoseringsssyfte. I Rysslands krigsarkiv bevaras ett stort antal dokument som beskriver Enckells olika uppgifter. I början av 1910 utförde han en omfattande inspektion av underrättelseverksamheten i Fjärran Östern.⁷ Resultatet var en detaljerad rapport med Enckells förslag till en omorganisering av underrättelsearbetet där.

Enckells karriär i toppen av den ryska generalstabens militära underrättelsetjänst framskred snabbt. År 1912 utnämndes han till överste och i april 1913 hade han redan avancerat till befälhavare för hela Specialavdelningen (det nya namnet för den förutnämnda femte avdelningen), *deloproizvoditel* eller ”kansliansvarig” – för att använda GUGS interna täckterminologi – och organiserade då framför allt värvningen av hemliga agenter i europeiska länder.⁸ Att Enckell hamnade i en så hög position inom den ryska armén är anmärkningsvärt eftersom han kom att ansvara för de allra känsligaste uppgifterna vid en tidpunkt som sammanföll med den s.k. andra förtrycksperioden, då en stark antifinsk attityd spred sig allt mera inom högerkretsarna i Ryssland. Ändå var Enckell inget undantag. Trots att den rysknationalistiska trenden var stark hade landets elit – även den militära – en mycket internationell sammansättning. I generalstaben fanns det många icke-ryska officerare, framför allt representanter för det ryska imperiets västliga områden: tyskar från Baltikum, polacker och finländare. Enckells befälhavare var fr.o.m. 1908 den tyskbaltske översten Nikolaj Monkevits och vid samma tid var Rysslands krigsminister den i Finland födde generalen A. F. Rediger.

Förhållandet mellan de ryska och icke-ryska officerarna var emellertid inte alltid idylliskt: tvärtom, det rådde en känsla av ömsesidigt avståndstagande mellan de båda grupperna. I memoarer skrivna av Enckells och Monkevits kollegor förekommer misstankar om deras bristande lojalitet och missnöje med deras ”demonstrativt europeiska hållning”. Enckells nära kollega, underrättelsemannen Aleksej Ignatjev skrev t.ex.: ”De betedde sig som européer, som människor för vilka den utländska livsstilen är mycket bekant”, ”[b]ägge isolerade sig från sina kamrater och tog inte alls deras åsikter i be-

⁶ Michail Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii. Ot Rjurika do Nikolaja* I:2 (Moskva 1998), s. 23.

⁷ Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii*, s. 140–141.

⁸ Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii*, s. 223–227, 236–241.

aktande”.⁹ Det ser ut som om det inom officerskåren rådde en tydlig uppdelning i ”vi” och ”de andra”, vilket bl.a. J. E. O. Screen skrivit om i sin undersökning av finska officerare i rysk tjänst.¹⁰

Trots att både Enckell och Monkevits tycktes höra till ett annat slags människotyp väckte deras arbete inte något som helst missnöje. Tvärtom innehåller karaktärsbeskrivningarna om Enckell enbart berömmande omnämnanden som t.ex. följande från 1912:

Stabsofficer lämpad för särskilda militära grader; enorm arbetskapacitet och uthållighet, mycket brett perspektiv. Överste Enckell utför samtliga honom anförtrodda uppdrag med begåvning, särskilt när det gäller organisatoriska uppgifter.

Mycket frisk, otröttlig i arbetet.

Han har en ypperlig allmän och militär utbildning. En mycket beläst man. Behärskar fritt franska, tyska, engelska och svenska.

Oklanderliga moraliska värden. Ytterst krävande gentemot sig själv. Mycket älskad och respekterad bland kamraterna. Han har en utmärkt societetsutbildning.

Utmärkt.

Han skulle ha förtjänat en utnämning till tjänster som kansliansvarig och militärattaché förbi alla andra.¹¹

Enckells karriär på generalstabens avancerade alltså snabbt och fördelaktigt, men i januari 1914 fick han plötsligt en ny tjänst. I slutet av mars blev han utnämnd till Rysslands militärattaché i Italien. De officiella orsakerna till förflyttningen uppgavs inte, men de som tillhörde den höga officerskåren visste att orsaken stod att finna i det faktum att Enckell hade blandat sig i den intrighärva som omgav Grigorij Rasputin. Enligt samtida memoarer ledde Enckell just den avdelning för kontraspionage som bl.a. hade till uppgift att hålla Rasputin under uppsikt.¹² Det var en tid då Rasputin var mycket populär vid hovet och framför allt inom tsarens familj samtidigt som hans ökande inflytande på kejsaren och kejsarinnan gav upphov till missnöje i samhället. Många höga ämbetsmän tyckte att Rasputins dryckesvanor och kvinnoaffärer liksom pratet om hans närhet till kejsarinnan hade en destruktiv inverkan på tsarens rykte och auktoritet. Alla försök att påverka tsaren för att denne skulle ta avstånd från Rasputin stötte emellertid på tsarinnans absoluta mot-

⁹ A. A. Ignatjev, *50 let v stroju* (Moskva 1955).

¹⁰ J. E. O. Screen, *”Våra landsmän”. Finnish officers in Russian service, 1809–1917. A selection of documents* (Åbo 1983), s. 119–158.

¹¹ RGVIA, f. 409, op. 3, d. 10559, s. 1.

¹² Pavel Sjostakovskij, *Put k pravde* (Minsk 1960), s. 45.

stånd. Den allsmäktige statsministern Pjotr Stolypins dotter återger t.ex. i sina memoarer Nikolaj II:s svar till Stolypin, då denne försökte berätta för tsaren om Rasputins skandaler: ”Jag håller med er, Pjotr Arkadievitj, men jag föredrar tio stycken Rasputin framom kejsarinnans hysteriska anfall.”¹³

Kritiken av Rasputin kostade många höga ämbetsmän deras tjänst. Också Stolypins auktoritet började vackla och 1911 hade man redan beslutat avskeda honom (Stolypin mördades den 5 september 1911, innan tsaren hann sätta planen i verket). Senare avskedades inrikesminister Aleksandr Makarov (1912), premiärminister Vladimir Kokovtsov (1914), vice inrikesminister Vladimir Dzjunktovskij (1915) och många andra, sedan de kritiserat Rasputin. Det var inte att undra på att Enckell, som öppet talade om Rasputins äventyr och deras skandalösa detaljer och en gång t.o.m. utbrast: ”Grisjka kommer att bli överkörd av en spårvagn!”, förlorade sin ledande position i GUGS.¹⁴

I officerskretsarna ryktades det om Enckells roll i Rasputinhärvan. Enligt Sjostakovskij, Enckells kollega i Semjonovska regementet, var det ingen tillfällighet att Enckell så ofta och ohämmat talade om Rasputin. Sjostakovskij påstår att det var ett led i Englands och Frankrikes underrättelseplaner: Frankrike och Storbritannien ville före kriget åsidosätta den oduglige Nikolaj II och ersätta honom med brodern Michail. I Sjostakovskijs version samarbetade den ryska militära underrättelsetjänsten med de allierade och Enckells roll i sammanhanget var att bereda den allmänna opinionen för åsidosättandet av Nikolaj II.¹⁵

Sjostakovskijs tolkning är mycket imponerande, men utan bevismaterial förblir den en hypotes. För tillfället kan jag inte hitta något som helst belägg för den. Det spreds mängder av rykten i 1910-talets Ryssland och det är mycket möjligt att detta antagande bara är ett av dessa. Hur som helst blev Enckell ännu ett offer för Rasputins inflytande: våren 1914, några månader före krigsutbrottet, vände han ett nytt blad i sin karriär och blev Rysslands militärattaché i Italien.

¹³ M. P. Bock, *P. A. Stolypin: Vospominanija o mojom ottse* (Moskva 1992), s. 331.

¹⁴ Vladimir Tjurov, *Tajna tjetyrjoh generalov. Dokumentalnaja povest c nekotorymi predpolozhenijami i semejnymi rasskazami* (Moskva 2005), s. 130.

¹⁵ Sjostakovskij, *Put k pravde*, s. 65, 66.

Militärattaché i Italien

I både krigsarkivet och det krigshistoriska arkivet i Ryssland finns ett stort antal dokument som belyser Enckells verksamhet i Italien. Av dem framgår att han anlände till Rom i slutet av mars 1914. Som han senare skrev kunde hans föregångare inte idka hemlig underrättelseverksamhet i Tyskland och Österrike-Ungern eftersom det inte var tillåtet på italienskt territorium. Därför hade inga underrättelsenätverk skapats i Italien och där fanns inte en enda underrättelseman. Men kriget var redan i antågande och den 20 juli gammal stil (den 2 augusti ny stil) fick Enckell order om att före den 25 juli, ”till vilket pris som helst, utan att spara på kostnaderna, skaffa fram uppgifter om de tyska armekårernas rörelser.”¹⁶ Samma order fick även de andra militärattachéerna men bara få av dem fullföljde sitt uppdrag. Enckell var en av dem som skred till verket. Han lyckades värva tre spioner, bl.a. ägaren till en resebyrå och en journalist. Av dessa var det endast en som nådde ända fram till Tyskland och skickade ett chiffererat meddelande med informationen att den 4:de, 12:te och 19:de tyska armékåren skulle flyttas i riktning mot Frankrike.¹⁷

Litet senare, i början av augusti, fick Enckell följande order: skaffa information om förflyttningen av tyska trupper från västfronten till östfronten. För den skull var han tvungen att skapa ett helt underrättelsenätverk. Resebyråägaren som hade värvats redan tidigare lyckades hitta pålitliga personer som tjänstgjorde vid ett internationellt sovvagnsföretag. De fick utgöra underrättelsenätverkets kärna. Redan den 14 augusti skickades sex nya agenter till olika städer i Tyskland, där de började spionera och regelbundet förse Enckell med chiffererade meddelanden. I början av september skapade Enckell med likadan grundlighet ett nätverk i Österrike-Ungern. På så sätt föddes en hel underrättelseorganisation som senare fick namnet ”Romaren” och fungerade regelbundet och utan avbrott fram till augusti 1917.¹⁸

Förutom underrättelsearbetet hade Enckell dessutom som uppgift att verka som politisk medlare. Tjänstemannen vid ryska utrikesministeriet Matvej Gedenstrom, som hade hans nära förbindelser till Benito Mussolini, föreslog att man skulle utnyttja dessa för att få Italien att gå med i kriget på enten-

¹⁶ RGVA (Rossijskij Gosudarstvennyj vojennyj arhiv – Rysslands statliga krigsarkiv), f. 37967, op. 2, d. 81, s. 5 v.

¹⁷ RGVA, f. 37967, op. 2, d. 81, s. 6–6 v.

¹⁸ Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii* III:1, s. 62.

tens sida. Mussolini, som då var medlem av det inflytelserika socialistpartiet, publicerade Gedenstroms artiklar i tidningen *Avanti*. I dem uppmanades Italien att sälla sig till ententen. Ifall Ryssland gavs inflytande på Medelhavet skulle Italien få Konstantinopel och dess sund under sin kontroll, lovade Gedenstrom italienarna. För denna tjänst fick Mussolini en god ersättning. I februari 1915 föreslog Mussolini via Gedenstrom och Enckell för Rysslands militära ledning att han skulle se till att Italien snabbt gick med i kriget. Han gjorde upp ett omfattande program som innehöll såväl propaganda mot Tyskland och Österrike-Ungern som skapandet av en konstgjord gränsvist mellan Österrike-Ungern och Italien. Mussolini ställde följande villkor: han ville ha en miljon franc och den ryska statsmakten måste hemlighålla sina kontakter till Mussolini. Sedan Mussolini presenterat sitt förslag, förmedlade Enckell det omedelbart till GUGS.

Som så ofta var GUGS igen alltför långsam. Man tvivlade på att Mussolinis förslag stod på tillräckligt fast grund och trots att överbefälhavarens högkvarter meddelade att förslaget snabbt måste utnyttjas, gjorde huvudstaben ingenting. Erbjudandet övervägdes och analyserades och sist och slutligen presenterade Mussolini ett likadant till Frankrike och fick pengar. Den 23 maj 1915 gick Italien med i kriget på ententens sida.¹⁹

Konflikt med GUGS

Samtidigt, i maj 1915, flyttade Enckell från Rom till Udine sedan han utnämnts till representant för Rysslands armé vid Italiens huvudstab. Trots att Enckell efterträddes av furst Aleksandr Volkonskij som chef för den ”romerska” underrättelseorganisationen, förblev kontrollen över nätverkets verksamhet hos Oscar. I början av 1916 räknade organisationen redan 22 spioner och inte ett enda avslöjande. Underrättelseorganisationen skaffade fram viktigt material om de tyska och österrikisk-ungerska truppernas rörelser, högt uppskattat av huvudstaben på sydvästfronten. Trots detta var GUGS inte nöjd och ansåg inte den ”romerska” underrättelseorganisationen trovärdig. Enligt Michail Aleksejev, expert på den ryska militära underrättelseverksamhetens historia, skedde detta på grund av att det analytiska arbetet i GUGS inte stod på en tillräckligt hög nivå. I GUGS trodde man mera på de militärattachéer som gång på gång förmedlade tyskarnas vilseledande uppgifter och vars information Enckells agenter ofta kullkastade.²⁰

¹⁹ Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii* III:1, s. 67–69.

²⁰ Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii* III:1, s. 72.

Så uppstod och fördjupades Enckells konflikt med GUGS. Upprepade gånger vände han sig till GUGS för att be om hjälp eller åtminstone få svar på frågor som oroade honom. Många gånger bad han om kommentarer på sitt arbete och frågade huruvida de uppgifter hans nätverk hade kunnat prestera tillfredsställde den militära ledningen. Han var ute efter objektiv kritik men fick aldrig någon sådan. Man skickade honom varken kritik eller råd; i det sista skedet betalade GUGS under tre månaders tid inte ens ut löner till underrättelseorganisationens ombud och Enckell blev tvungen att låna pengar av sin egen agent. Slutligen, i januari 1916, beslöt GUGS dra in sin ”romerska” underrättelseorganisation. Enckell skrev bittert: ”denna organisation, som består av 22 ombud och som arbetat i över ett år utan att förlora en enda person, är ett resultat av min starka vilja att bibringa de fosterländska intressena maximal nytta. [...] Jag beklagar djupt att mitt mål, alla ansträngningar och stora kostnader till trots, tydligen inte uppnåddes.”²¹

Den ömsesidiga oförståelsen mellan Enckell och GUGS växte och kulminerade i perioden mellan februari- och oktoberrevolutionerna. Det var en tid då det både bland folket och inom armén rådde kaos p.g.a. interimregeringens svaghet och den s.k. dubbelmakten. Interimsregeringen förberedde sig för att sammankalla nationalförsamlingen som skulle fatta historiska beslut om landets framtid samtidigt som bolsjevikerna å sin sida var i färd med att organisera en socialistisk revolution. I hela riket och armén och t.o.m. i generalstaben var man nu i färd med att dra nya gränser: vissa stödde interimregeringen, andra bolsjevikerna, några ville återinföra monarki etc. En del officerare gick över på bolsjevikernas sida. Till exempel Enckells närmaste förman, GUGS generalkvartermästare, general Nikolaj Potapov hade redan sedan juli 1917 samarbetat med militärorganisationen i bolsjevikpartiets Petersburgskommitté.²²

Under sin tid i Italien fick Enckell mycket tydligt känna hur Ryssland skakade i sina grundvalar. Under sommaren och hösten 1917 fick han av GUGS förvirrade och motstridiga order och alls ingen hjälp. Redan i maj skickade han ett oroligt telegram till Ogenkvar (*Otdel general-kvartirmeistera*, GUGS

²¹ RGVA, f. 37967, op. 2, d. 81, s. 13 v. Emellertid hade den ”romerska” underrättelseorganisationens verksamhet inte upphört. Underrättelseavdelningens chef vid sydvästfronten greve Pavel Ignatjev ”övertog” hela nätverket. Michail Aleksejev, *Vojennaja razvedka Rossii* III:1, s. 73.

²² Se <http://www.agentura.ru/dossier/russia/gru/imperia/rogdenie> (läst december 2007); <http://www.pseudology.org/Kochik/Statia01.htm> (läst december 2007).

generalkvartermästaravdelning) där han berättade att han inte hade en enda assistent. Enckell klagade över att han för att undersöka Italiens armé och bergskriget var tvungen att hela tiden springa av och an på frontområdet samtidigt som han ensam fick sköta hela kansliarbetet. ”Jag kan inte göra allt, särskilt som jag allt som oftast själv måste skriva dokumenten med chiffrerskrift och ännu till renskriva alla papper”, påpekade Enckell.²³ Det var en förnedrande situation för representanten för Rysslands armé, särskilt om man tar i beaktande att Frankrikes krigsattaché hade sju medhjälpare och Englands krigsattaché fem.

Enckell bad att ens få sig två assistenter tillskickade, men det var först i slutet av juni som han fick en person till sitt förfogande. Dessutom anlände denne till Udine först långt senare. Enckell stod fortfarande ensam och dessutom fick han snart, redan i början av juli, en hård törn: av en slump fick han veta att en annan person redan hade utnämnts i hans ställe, generallöjtnant Jevgenij Miller! Enckell var djupt sårad och ursinnig. Han skrev till Potapov: ”Jag fick på omvägar veta om att general Miller kommer att ersätta mig; jag var djupt skakad av detta bjärta misstroendevotum som sårar min heder i italienarnas och övriga allierades ögon liksom av fördömandet av min tvååriga tjänstgöring som Rysslands representant vid Italiens Huvudstab.” Enckell bad om ett beslut angående sin kommande utnämning. Det är anmärkningsvärt att han sin indignation till trots i slutet av brevet tillägger: ”[J]ag ber Er ta i beaktande att min bestämda vilja är att till krigets slut bidra med all den nytta jag förmår bringa mitt Fosterland.”²⁴

Utnämmandet av general Miller var ett av många tecken på den kaotiska situationen i Rysslands armé. Orsaken var att interimregeringen ville förstärka banden till sina allierade och beslöt därför utnämna generaler till representanter i ententeländernas huvudstaber. På så sätt skulle de gamla militärattachéerna bli de nya militärrepresentanternas underordnade. Det kunde Enckell inte på några villkor godkänna, eftersom han själv ju redan var representant för Rysslands armé! Han försökte förklara detta för Potapov och visa att denna sårande gest lät italienarna förstå att han, Enckell, av någon anledning hade tilldelats ett straff och degraderats. Enckell hade ett utmärkt rykte i Italiens armé och han var säker på att hans heder hade tagit stor skada i italienarnas och de övriga allierades ögon.²⁵ Men allt var förgäves. Potapov

²³ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 3.

²⁴ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 22 v.

²⁵ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 53.

försökte visserligen övertala Enckell att stanna på posten som militärattaché och försäkrade att hans arbete uppskattades mycket högt, men samtidigt gav han tillkänna att ordern om att utnämna Miller inte skulle komma att ändras.²⁶ Följaktligen bad Enckell om en förflyttning från Italien till Ryssland, till vilken tjänst som helst.²⁷

Men även detta var omöjligt. Millers ankomst flyttades framåt och i stället anlände interimregeringens kommissarie Sergej Svatikov till Italien. Han utförde en inspektion av den militära underrättelsens arbete, vilket resulterade i att oegentligheter i militärrepresentationens arbete avslöjades (det gällde anskaffandet av krigsmateriel och den skyldige var antagligen handelsrepresentanten Pavel Sjostakovskij – Enckell hade alltså ingenting med saken att göra). Men Svatikov nöjde sig inte med inspektionen utan vidtog ytterligare åtgärder på eget initiativ. Utan Enckells tillstånd avsatte han furst Volkonskij och meddelade interimregeringen att han i Italien hade funnit ”ett näste för den gamla regimens anhängare” och krävde att representanter för Arbetarrepresentanternas råd skulle komma och utföra en ny undersökning.²⁸

Svatikovs besök var för Enckell droppen som fick bägaren att rinna över. Bakom den iskalla tonen i hans telegram till Ogenkvar kan man ana en ursinnig avsändare. Han skrev: ”Jag ber Er förklara hur jag skall förhålla mig till att Volkonskij avsatts från sitt ämbete samt till att fullständigt utomstående personer i enlighet med Svatikovs order fått tillstånd att undersöka samtliga hemliga dokument om anskaffandet av krigsmateriel i Italien.”²⁹ Man lyckades undvika en skandal eftersom det visade sig att Svatikov inte fick stöd av vare sig krigs- eller utrikesministeriet. Volkonskij insattes åter på sin tjänst, men detta skedde först i slutet av augusti när man redan beslutat om Enckells avsked. Det hade uppstått en klyfta av oförståelse mellan honom och hans överordnade i Petersburg och den 5 september mottog Enckell ett telegram om att han avskedats från tjänsten som militärattaché.³⁰

Men inte heller då kunde han lämna Udine. Han stannade kvar ända till slutet av oktober eftersom det inte fanns någon som han hade kunnat lämna över sitt uppdrag till. Miller hade ännu inte anlant och samtidigt blev Volkonskij kallad till Petersburg. Först i slutet av oktober, efter bolsjevikernas

²⁶ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 72.

²⁷ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 53 v.

²⁸ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 59–62.

²⁹ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 78.

³⁰ RGVIA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 82.

maktkupp, anlände Miller. Enckell skickade den 31 oktober 1917 ett telegram till befälhavaren för generalstaben: ”Jag har överlåtit mina åtaganden som representant för den ryska armén vid Italiens Huvudstab åt Överbefälhavarens representant general Miller.”³¹ Emellertid bad Miller honom att stanna ens för en tid, eftersom han själv råkat i en mycket svår situation. Enckell åtnjöt stor uppskattning i Italien och han hade goda kontakter till militärbefälet. Däremot var Miller en ny bekantskap för italienarna och dessutom hade han ingen medhjälpare till sitt förfogande. Bolsjevikernas kupp förändrade situationen fullständigt och i mitten av november avreste Enckell från Udine. Även Miller blev snart tvungen att lämna sin post: bolsjevikledningen hade dömt honom till döden.

Bolsjevikernas maktövertagande förändrade det politiska läget i hela världen. Ryssland frigjorde sig från ententen eftersom bolsjevikerna strävade efter att uppfylla sitt löfte och göra slut på kriget. Redan den 26 oktober 1917 på det Andra allmänryska sovjetmötet godkändes det s.k. fredskretet (*Dekret o mire*). Enligt denna författning föreslog sovjetregeringen att alla stater som deltog i kriget snabbt skulle sluta fred och inleda fredsförhandlingar. Ententens stater svarade inte på förslaget, varför Ryssland den 20 november 1917 inledde separatförhandlingar med Tyskland, Österrike-Ungern, Bulgarien och Turkiet. Den 2 december undertecknades ett avtal om vapenstillestånd i Brest-Litovsk och den 3 mars 1918 slöts freden på samma ort.

I den nya politiska situationen valde olika människor olika scenarier för sin framtid. Vi vet att general Gustaf Mannerheim redan den 3 oktober 1917 begärde avsked från Rysslands armé och i december flyttade över till det självständiga Finland. Hans landsman, kollega och nästan samtida överste Oscar Enckell valde ett annat alternativ.³² Det är först alldeles nyligen som vi kunnat ta del av uppgifter om hans val. I olika biografier över Enckell saknas uppgifter om var han befann sig under loppet av 1918 och i början av 1919 och vad han då sysslade med. Enligt många ryska källor åkte han redan 1917 till Finland; finländska forskare däremot skriver diffust att han tjänstgjorde vid Serbiens huvudstab och som de allierades representant i Turkiet och Kaukasien.³³ Jag har också funnit arkivmaterial som visar att Enckell redan i slutet av 1917 gick med i den antibolsjevistiska rörelse som hade uppstått i Ryssland.

³¹ RGVA, f. 2000, op. 1, d. 7527, s. 106.

³² Enckell var 11 år yngre än Mannerheim.

³³ Myllyniemi, 'Enckell, Oscar (1878–1960)'; Arimo, 'Kenraaliluutnantti Oscar Paul Enckell', s. 118.

I november–december 1917 framförde Enckell i likhet med några andra ryska militärattachéer sin protest mot oktoberrevolutionen. Protesttelegrammen hamnade i bolsjevikernas händer.³⁴ Resultatet var ett mycket argstint chiffererat meddelande från GUGS (avsändaren var Potapov) till representanten för den ryska militärledningen vid Frankrikes huvudstab, general Michail Zankevitj. I telegrammet, skickat den 28 december 1917 (10 januari ny stil), sades att de militärattachéer som protesterade mot oktoberrevolutionen måste ställas inför revolutionstribunalen. Enckell fanns med bland de sju namnen på listan. Alla de uppräknade uppmanades återvända till Ryssland. Det säger sig självt att ingen av de nämnda militärattachéerna följde denna kallelse.³⁵

Enckell vistades i Italien åtminstone till våren 1918. Den 29 april hade ett förbund som kallade sig ”Rysslands återhämtning tillsammans med de allierade” grundat ”Romerska organisationskommittén”. Förbundets mål var enligt dess program att förena alla utanför Ryssland bosatta ryssar som motsatte sig bolsjevikernas makt. Man skulle tillfälligt glömma alla inbördes konflikter och skillnader i partitillhörighet och koncentrera sig på att rädda fosterlandet. Förbundet skulle motarbeta ”Tysklands förskräckliga planer på världsherravälde”, vilket enligt förbundets medlemmar skulle vara en absolut följd av fredsfördraget i Brest. För den skull måste man stärka kontakterna till de allierade och sprida dessa idéer till ”så breda samhällskretsar som möjligt i Italien och de allierade länderna”. Ordförande för den ”romerska organisationskommittén” blev general Jevgenij Miller. Oscar Enckells namn står överst på listan med underteckningar.³⁶

Redan detta visar tydligt att Enckell fortfarande var redo att fortsätta sin karriär i Rysslands armé. I likhet med majoriteten ryska officerare ville han återinföra ett lagligt samhällskick i Ryssland, varför han gick med i Frivilligarmén som grundades i november 1917. Frivilligarméns överbefälhavare Anton Denikin skrev senare att dess mål var ”att motarbeta ett tysk-bolsjevistiskt intrång i landet samt den annalkande anarkin”. Han tillade att hans ”trosbekännelse” innebar ett bevarande av Rysslands statskick. Som vi kan

³⁴ Aleksej Budbergs memoarer, se <http://project.narod.ru/project/budberg.htm> (läst december 2007).

³⁵ RGVA, F. 198, op. 8, d. 351, s. 15.

³⁶ GARF (Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federatsii – Ryska Federationens statliga arkiv), f. p-5806, op. 1, d. 1, s. 1–4 v.

konstatera hade Frivilligarmén och förbundet ”Rysslands återhämtning tillsammans med de allierade” samma målsättning i sina program.

Vi vet inte exakt när Enckell officiellt övergick till Frivilligarmén. Enligt arkivmaterialet representerade han redan i slutet av 1918 Denikin hos överbefälhavaren för östarméernas entente.³⁷

Det är anmärkningsvärt att just Enckell ordnade Mannerheims kontakter med Denikin. Detta skedde medan han befann sig i de allierades högkvarter i Serbien (Jugoslavien efter 1.12.1918).³⁸

Russofil i Finland?

När första världskriget slutade, upphörde också Enckells verksamhet i Serbien. Han åkte till Istanbul³⁹ och därifrån våren 1919 till Finland. Man kan anta att han redan hade förstått att bolsjevikväldet skulle kunna komma att pågå en längre tid. Som vi vet inträdde Enckell den 27 maj 1919 i den finska arméns tjänst som överste vid generalstaben.⁴⁰ Hans karriär i Finland var ännu snabbare än den hade varit i Ryssland: den 12 september 1919 utnämndes han till generalstabschef. I sin detaljerade och sakkunniga artikel om Enckells militärkarriär uppskattar generalöjtnant Reino Arimo Enckells verksamhet inom Finlands generalstab mycket högt. Arimo skriver: ”Jag har [...] konstaterat att han som chef för generalstaben var ytterst kunnig och dessutom flitig, realistisk, systematisk, klartänkt, välskolad och erfaren.” Arimo anmärker dock att p.g.a. rådande förhållanden vid denna tid ”kunde ett förtroende inte etableras mellan honom och den starkaste officersgruppen, jägarna”.⁴¹

Åter igen väckte Enckell som person misstankar om opålitlighet. Jag har redan nämnt att misstankar om Enckells lojalitet även förekom i den ryska officerskåren under hans tid i den ryska armén. Där var han en främling, och en främling förblev han även efter att ha flyttat hem: nu ansågs han rysksinnad. Historisk forskning visar dock att misstankarna i båda fallen var ogrundade: Enckell tjänstgjorde såväl i Ryssland som i Finland hederligt, sakkunnigt och energiskt. En annan fråga som dock väcks gäller hans nationella identitet och självbild. I detta hänseende hade jägarna delvis rätt: att Enckell

³⁷ GARE, f. p-4644, op. 1, d. 4, s. 1.

³⁸ RGVA, f. 308κ, op. 19, d. 5, s. 230.

³⁹ RGVA, f. p-9427, op. 1, d. 8, s. 27.

⁴⁰ Arimo, ’Kenraaliluutnantti Oscar Paul Enckell’, s. 118 not 1.

⁴¹ Arimo, ’Kenraaliluutnantti Oscar Paul Enckell’, s. 151.

inte helt kände sig som en finsk officer stöds av vissa dokument. Ännu i början av 1920-talet kände han sig delvis som en rysk officer.

I Rysslands krigsarkiv har jag hittat ett mycket betydelsefullt dokument. Det är en rapport skriven av Romer, Polens militärattaché i Finland, till generalstabens andra avdelning (avdelningen för militär underrättelse) i Warszawa.⁴² Rapporten är avsänd från Helsingfors den 11 maj 1922. Den innehåller uppgifter om Mannerheim och Enckell. Och även om rapportens uppgifter på sina ställen är tvivelaktiga och i hög grad spekulativa är det viktigt att citera den. Där står bl.a.:

Jag känner inte till några särskilda avtal som skulle ha slutits på sistone mellan general Mannerheim och general Wrangel angående en intervention i Ryssland. Däremot vet jag om ett tidigare hemligt avtal mellan general Mannerheim och general Denikin, som borde ha gällt också general Wrangel, men denna överenskommelse förlorade sin aktualitet sedan gen. Mannerheim avgått och den nya regeringen slutit ett avtal med bolsjevikerna.

Om general Mannerheim återfår makten råder det ingen tvekan om att han i framtiden försöker förverkliga sin dröm om att åsidosätta bolsjevikregeringen med hjälp av ett internationellt korståg. Detta program lyckas enligt Mannerheim framför allt i förbund med Polen och Rumänien. Målet med en sådan allians skulle vara att erövra Moskva, Petersburg, Harkov, Odessa och Krim samt att köra bolsjevikerna ut i de ”hungrande” guvernementen, där de skulle likvideras av sig själva; makten i Ryssland skulle tillkomma Wrangel eller någon annan som kunde få de allierades förtroende och fungera under de allierades kontroll. Finland skulle som belöning ta Östkarelen ända fram till Vita havet och floden Dvina. Polen skulle garanteras ett detaljerat verkställande av Rigafördraget och i framtiden ha rätt att kräva de militära garantier det ansåg sig behöva. Rumänien skulle få tillbaka Bessarabien och guldlet, alliansstaterna skulle garantera sig själva alla tänkbara industri-, handels- o.s.v. koncessioner. I egenskap av monarkist skulle general Mannerheim se monarki som det bästa alternativet för Ryssland.

Huvudpropagandister för general Mannerheims drömmar är generalerna Ignatius och Hochström.⁴³ Huvudstabens chef general Enckell är emellertid alldeles säkert en russofil och konservativ och har mycket nära kontakter till lokala högerorienterade byssar; han drömmer egentligen om en ny karriär under den romanovska dubbelörnens beskyddande vingar. Han är en beslutsam motståndare av en polsk-finsk allians och dess Rysslandsintervention särskilt av den anledningen, att han vill att Rysslands imperium skall behålla sin territoriella enhet. Han ser ingen annan chans för Ryssland att återhämta sig än ett förbund med Tyskland. Därför anser han de höga befälhavarna i Röda armén, som förut tjänstgjorde i tsarens armé, vara patrioter, som försöker återuppliva Ryssland genom att nationalisera

⁴² Polskt material införlivades med krigsarkivet (RGVA) som krigsbyte under andra världskriget.

⁴³ Generalerna Hannes Ignatius och Nikolai Högström.

Röda armén och sedan ställa den nya regeringen under dess kontroll. Det enda alternativet för Finland är enligt honom att befinna sig under uppsikt av en tysk-rysk allians.⁴⁴

Denna korta information på en enda sida är verkligen sensationell. Dess författare visar att general Oscar Enckell, som ledde Finlands generalstab, i praktiken kände sig som en rysk officer och var redo, ifall Ryssland hade återfått *status quo*, att fortsätta sin karriär i den ryska armén! Och ännu mera sensationellt är påståendet om Enckells antagande enligt vilket Finlands öde, ifall Ryssland skulle "återupplivas", skulle vara att bli en satellitstat "under uppsikt" (*w oddaniu się pod opiekę*) av en tysk-rysk allians. Dessa spekulationer kräver givetvis en precisering. I början av 1920-talet var Polens relationer till Sovjet-Ryssland mycket ansträngda. Polen strävade efter att utvidga sitt territorium i Ukraina och Vitryssland i samarbete med de "vita" nationalistiska krafterna i respektiva länder. Det är t.ex. fullt möjligt att den polska underrättelseman som upplevde Enckell som sin politiska motståndare antingen medvetet eller omedvetet överdrev dennes ryskvänlighet. Men det finns också vissa andra källor som berättar om Enckells Rysslandssympatier.

Exempelvis i en rapport från Frankrikes kontraspionage från år 1920 kan vi läsa följande:

General Enckell, chef för Finlands huvudstab, bör inte tas för en genuin frankofil, även om han inte heller är någon germanofil. För att vara en rysk officer [...] döljer han inte sina negativa känslor inför händelserna i Odessa; han karakteriserar dem som en fläck i Frankrikes anseende. När Enckell under en lång tid tjänstgjorde som krigsattaché i Rom, var han en fullfjädrad italofil. Beställningen till Fiat förra året är uttryckligen hans förtjänst. Det verkar som om fasta band förenade generalen, ministrarna och Italiens krigsattaché.⁴⁵

Det ovan citerade materialet visar att Enckell ännu under några års tid efter att ha flyttat till Finland troligen kände sig som en rysk officer och var redo att återvända till sitt tidigare arbete ifall situationen i Ryssland förändrades. Indirekta bevis på detta finns förutom i de citerade dokument, också i material om den ryska emigrationen: Enckells namn återfinns på listor hos

⁴⁴ RGVA, f. 308k, op. 19, d. 5, s. 230.

⁴⁵ RGVA, f. 7, op. 1, d. 380, s. 279. Odessa var ockuperat av Frankrike under åren 1918–1919. Troligtvis handlar hänvisningen till händelserna i Odessa om de franska ockupationsmyndigheternas vägran att samarbeta med Frivilligarmén och överlämnandet av Odessa till bolsjevikerna 3.3–5.4.1919. Medan fransmännen evakuerades lämnade de Frivilligarméns avdelningar åt sitt öde.

”Generalstabsofficerarnas sällskap” som grundades i februari 1921 i Jugoslavien.⁴⁶ Enckell hade en del kontakter med den ryska emigrationen också i Finland. Exempelvis bland statspolisen dokument finns omnämnanden om hans kontakter med professor David Grimm, som representerade det i Paris verksamma s.k. ”Ambassadörernas råd”.⁴⁷

Efter att ha begärt avsked från generalstaben 1924 lämnade Oscar Enckell det militära och vände ett helt nytt blad i sitt liv: han blev företagare. Trots att han aldrig återvände till militärtjänsten, kom hans breda politiska och militära erfarenhet ofta väl till pass för Finlands bästa. Men en människas liv är inte en rak linje utan består ofta av flera olika stråk. Oscar Enckells liv är ett gott exempel på detta: han var rysk och senare finsk officer, affärsman och politiker. Han förändrades i livets olika skeden, men vi kan anta att han ända till slutet av sitt liv bevarade de särdrag som kännetecknar hans första yrke, nämligen underrättelsemannens. Han var inte en offentlig person, han föredrog att befinna sig i skuggan hellre än i ljuset, han talade föga om sig själv och lämnade inte efter sig några memoarer. Många av hans hemligheter kommer sannolikt att förbli eviga gåtor. Desto mera värdefullt är allt nytt material som belyser Oscar Enckells liv och personlighet och kanske för fram nya, oväntade drag.

⁴⁶ GARF, f. p-5945, op. 1, d. 92, s. 34. Man kunde bli medlem i ”Generalstabsofficerarnas sällskap” genom att skicka in en ansökan (Obsjrestvo russkich ofitserov Generalnogo Sjtaba. – *Rul* (Berlin), 17.2.1921, s. 77.)

⁴⁷ Se Marja Leinonen, ’Die Russische Emigration in Finnland’, Karl Schlögel (hrsg.), *Der große Exodus. Die Russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941* (München 1994), s. 177. ”Ambassadörernas Råd” var en organisation för interimregeringens f.d. diplomatiska representanter utomlands.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Till frågan om hertig Carls och Gustaf Adolf Reuterholms delaktighet i mordplanerna på Gustaf III

GÖRAN ANDERBERG

På sin dödsbädd utsåg Gustaf III hertig Carl till regent i Gustaf IV Adolfs förmyndarregering. Enligt Gustaf Mauritz Armfelt, som sedan gammalt hade ett horn i sidan till Carl, hade kungen velat binda sin bror vid de gamla rådgivarna. Hertigens vägran på denna punkt respekterades, och han kunde efter eget val komponera sin regering. Hertig Carls val av Gustaf Adolf Reuterholm som sin närmaste man skulle bli en vändpunkt i Sveriges historia.

Den akademiska analysen kring maktskiftet har huvudsakligen kretsat kring den så kallade kodicillen, ett tillägg till de testamenten som kungen skrivit 1780 och 1789.¹ När det gäller själva sammansvärjningen bakom kungamordet har forskningen sedan gammalt kunnat luta sig mot Anders Larsons postumt utgivna avhandling. Larson har kartlagt ett åttiototal konspiratörer, huvudsakligen adelsmän och officerare.²

I samband med tvåhundraårsminnet av kungamordet och kontinuerligt därefter har den populärvetenskapliga historieskrivningen spekulerat kring vilka krafter som var drivande i sammansvärjningen. Hertig Carls och hans förtrogne vän Reuterholms maktövertagande har ifrågasatts och förklarats med att de båda på något sätt varit inblandade i mordkomplotten.

¹ Jfr Sten Carlsson, 'Kodicillen till Gustaf III:s testamente', *Personhistorisk Tidskrift* 1949; Erik Lönnroth, 'Kodicillen till Gustaf III:s testamente', *Scandia* 1997 (63).

² Anders Larson, *Sammansvärjningen mot Gustav III* (diss., Uppsala 1959).

Sin vänskap med hertigen hade Reuterholm odlat inom frimurarorden. Reuterholm var en mycket aktiv ordensbroder, och hertigen själv innehade posten som stormästare. Frimurarna hade i Sverige skapat ett mäktigt politiskt nätverk. Den maktställning Reuterholm fick har förklarats med det märkliga, hypnotiska inflytande han utövade över hertigen.³

Det brukar även framhållas att samtliga inblandade i sammansvärjningen mot kungen var frimurare med undantag av Anckarström. Reuterholm anses ha hyst sympatier för dem, och det finns forskare som velat lyfta fram honom som den egentlige ledaren för hela konspirationen, trots att han vintern 1791–1792 befann sig utomlands. Hans agerande efter hans återkomst till Sverige sommaren 1792 anses bekräfta hypotesen att han varit inblandad i komplotten.

Även samtidigt spekulerade i Reuterholms delaktighet i mordkomplotten. Carl Axel Löwenhielm, som befann sig i Livorno när han nåddes av dödsbudet, var på sin ålders höst övertygad om att Reuterholm i förväg känt till sammansvärjningen mot kungen. Löwenhielm hade ryktesvis av en fransk emigrant hört att kungen skulle mördas under riksdagen i Gävle. Hans slutsats blev att mordplaner smiddes av franska jakobiner, som Reuterholm skulle ha närmat sig under sin resa till Frankrike efter Bastiljens fall.⁴

Hertig Carl, Reuterholms chef såväl i frimureriet som i förmyndarregeringen, misstänktes i ännu högre grad av de samtida för inblandning i konspirationen. Knappt hade Anckarströms skott fallit fredagen den 16 mars 1792 förrän rykten började cirkulera, vilka även nådde mordutredaren, polismästaren Nils Henrik Liljensparre. Gustaf III:s bror hertig Carl skulle i förväg ha känt till konspirationen och ställt sig bakom den. Liljensparre rapporterade dessa rykten till hertigen. Ryktena skulle förfölja hertig Carl livet ut och fläcka hans eftermäle.⁵

³ Solfrid Söderlind, *En hovmans fåfånga. Gustaf Adolf Reuterholm och den gustavianska porträttkonsten*. Nat. Mus. utställningskatalog nr 542 (Stockholm 1991), *passim*; jfr Roger de Robelin, "Hans tid är kort, ty hans lefnad står uti min hand" – om hertig Carl och sammansvärjningen. Nat. Mus. utställningskatalog nr 553 (Stockholm 1992); Stig Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814* (Stockholm 1997), s. 142–151; Leif Landen, *Gustav III. En biografi* (Stockholm 2004), s. 367; Lars Ericson, *Mordet på Gustav III* (Lund 2005), s. 85 f.

⁴ Söderlind, *En hovmans fåfånga*, s. 11 f.

⁵ En notis i det ur källkritisk synpunkt opålitliga De la Gardiska Arkivet om revolutionen 1809 berättar att det "numer blivit en folktro, att hertig Carl var revolutionsmännens själ, att han varit frimurarvurm blott för att kunna konspirera". *Handlingar ur Greffl. Dela-Gardiska Biblioteket på Löberöd*. Del 15, s. 132. Utg. av Per Wieselgren (Stockholm 1841).

Enligt dessa rykten hade hertig Carl och hans förtrogne vän för att genomföra sina planer ett hemligt nätverk där samtliga utom redskapet Anckarström skall ha varit frimurare. Tanken är inte helt absurd. På pappret förefaller orden i slutet av 1700-talet att vara ett mäktigt nätverk. Många bröder var säkert också anstuckna av jakobinska tänkesätt – vi kan påminna oss att frimurarna i revolutionens Frankrike var en av flera drivande oppositionsgrupper. Man kan postulera att orden var en av aristokratins sista bastioner.

En viktig källa till en studie av frimureriets roll i sammanhanget är en matrikel, daterad den 20 november 1787 och sammanställd av Gustaf Adolf Reuterholm, ”Marskalk samt Storgardien af Ordens Archiv”.⁶ Matrikeln har registrerat 240 medlemmar i det svenska storkapitlet. På grund av krig och politisk oro låg mycket av frimurarnas verksamhet nere under åren 1788–1792. Matrikeln torde tämligen väl spegla ledamöternas status i kapitlet vid tiden för kungamordet. Om hertig Carl omgett sig med ett hemligt nätverk av frimurare i syfte att störta kungen kan man förutsätta att dessa sammansvurna rekryterats ur storkapitlet. Att hertig Carl med sina krav på edsvurna män omkring sig skulle ha skapat ett nätverk av frimurare av lägre grader är osannolikt.

Ett sätt att verifiera antalet inblandade frimurare är att utgå från Anders Larsons lista, som huvudsakligen bygger på protokollen från polisförhören och Svea hovrätts rättegångshandlingar, och konfrontera den med Storkapitlets matrikel och frimurarordens generalmatrikel.⁷

En jämförelse mellan Larsons kartläggning och de båda frimurarmatriklarna ger vid handen att det faktiskt funnits några prominenta frimurare bland de sammansvurna. Däremot går det inte att spåra något nätverk av frimurare i polisprotokoll eller rättegångshandlingar. Bland drygt 40 häktade har vi sex frimurare men inget nätverk. Vid sidan av kapitlet är de sammansvurna frimurarna splittrade på nio loger, varav fem i Stockholm. Bland kapitelbröderna möter vi en brokig skara som inte tillhörde hertig Carls krets och inte ens stod på vänskaplig fot med honom. Snarare kan de beskrivas som hans svurna politiska motståndare. Under riksdagen 1789 hade dessa bröder suttit häktade, då kungen och hertigen med gemensamma krafter drev igenom förenings- och säkerhetsakten. Det var Brahe, Stiernel, De Geererna och

⁶ Svenska Frimurarordens Arkiv. Storkapitlets matrikel 1787.

⁷ Andreas Önerfors (red.), *Mystiskt brödraskap – mäktigt nätverk. Förteckning över svenska 1700-talsfrimurare* (Lund 2006).

den gamle generalen Fredrik Horn. Bland de ca 80 konspiratörerna i Larsons förteckning kan högst 29 identifieras som frimurare, de flesta av lägre grader inom orden.⁸

Det finns i detta sammanhang skäl att nämna att hertig Carls och Reuterholms närmaste vänner och höga hovfrimurare över huvud taget inte förekommer i polisutredningen. Till denna oförvitliga skara hörde t.ex. överstekammarjunkaren Magnus Stenbock, greve Erik Ruuth, greve Johan Gabriel Oxenstierna och greve Fredrik Sparre. De tre senare stod även Gustaf III nära.

Under senare delen av 1700-talet var frimureriet känt i Europa men på många håll starkt ifrågasatt. I Sverige hade det också setts med tämligen oblida ögon från bl.a. Fredrik I:s sida. Under Gustaf III:s tid ironiserade man över det hemliga sällskapet och på vissa håll drev man hejdlöst med ordensvurmarna. Gustaf Mauritz Armfelt var en svuren fiende till den mystik och ockultism som under några år på 1780-talet frodades i frimurarkretsar som stod kungen nära. Också Johan Henric Kellgren kritiserade ordensvurmeriet på sitt skoningslösa och dräpande sätt.⁹

Av alla de nya normer och värderingar som växte fram under upplysningstiden är frimureriet svårast att förstå, säger Margaret C. Jacob, som forskat om det internationella frimureriets ursprung. Hemliga ritualer i ett hierarkiskt system stod i konflikt med de upplysta ideal som logerna stod för. Vid sammankomsterna hyllade man medborgerliga dygder och satte en ära i att bröderna möttes på jämställd fot.¹⁰ Den mondäna franska frimurarkulturen kan beskrivas som ett slags koncentrat av 1700-talets idévärld. Typiska representanter för denna var Carl Gustaf Tessin och Carl Fredrik Scheffer, som var ambassadörer i Paris då frimureriet var som mest omtyckt i den högre societeten.¹¹

Många unga män hade blivit frimurare i Frankrike, men Tessin var först med att recipiera på svensk botten. Scheffer lade efter sin hemkomst grun-

⁸ Göran Anderberg, *Frimurarna och mordet på Gustaf III i myt och verklighet*. Svenska Frimurarordens i Finland symposium. Helsingfors 3.10.2004. Otryckt föredrag.

⁹ Jfr Göran Anderberg, 'Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien. En studie av den förkomna dagboken och andra relevanta källor', *Historisk Tidskrift för Finland* 90 (2005:3), s. 308 ff, s. 335.

¹⁰ Margaret C. Jacob, *The Origins of Freemasonry: Facts and Fictions* (Philadelphia 2005).

¹¹ Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors 2005), s. 223 ff; s. 259 ff.

den till det gustavianska frimureriet. Under två decennier som stormästare beflitade han sig att stärka frimureriet i det svenska samhället och ge det ett positivt ansikte utåt med bland annat barnhusverksamhet. Han introducerade även de kungliga bröderna i orden. Gustaf III blev protektor och hertig Carl stormästare efter Scheffer. Kungahuset skaffade sig total kontroll över ideologi, organisation och målsättning; något motsatsförhållande mellan frimureri och stat som i Frankrike uppkom aldrig i Sverige. Under hela sin regeringstid var Gustaf III den svenska frimurarordens höge beskyddare. Vid sin sida att administrera, organisera och förvalta orden hade han sin bror hertig Carl. Han utnyttjade den kompetens som fanns inom orden i statsnyttans tjänst, särskilt när det gällde planerna att göra Carl till hertig av Kurland¹² samt under förberedelserna till ryska kriget.

Efter årsskiftet 1788 började konungen aktivt förbereda krig mot Ryssland. Den 13 januari sammanträdde den första av en serie hemliga konseljer på Haga för att planera anfallet.¹³ Två rådgivare, Johan Christopher Toll, expert på arméärenden och Eric Ruuth, sakkunnig på finanser, var kallade. Båda var höga frimurare. Tre dagar senare hölls en ny konselj, då med majoren Otto Wrede, adjutant hos Toll, som edsvuren protokollförare. Wrede hade föregående år blivit frimurare.

När det gällde att erövra ledarskapet för den kosmopolitiska frimurarörelsen samverkade de kungliga bröderna i tysthet. Gustaf III uppvaktade under sin italienska resa i hemlighet pretendenten Charles Edward Stuart, den legendariske Bonnie Prince Charlie, som i höga frimurarkretsar hölls för att vara samfundets högste ledare. Gustaf III fick också pretendenten att förse honom med ett coadjutorbrev som skulle säkra successionen inom frimureriet.¹⁴

Gustaf III:s och hertig Carls engagemang i frimureriet har förmodligen varit en bidragande orsak till brödrakärleken. Vid svåra kriser var Carl alltid

¹² Gustaf Iverus, *Hertig Karl av Södermanland* (diss., Uppsala 1925), s. 169 ff.

¹³ Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm 1986), s. 141 ff.

¹⁴ RA, Kungl. arkiv, K 368, Gustaf III till hertig Carl, Florens 9 dec. 1783. Jfr brev hos Gunnar von Proschwitz, *Gustaf III. Mannen bakom myten* (Stockholm 1992), Gustaf III till Gustav Philip Creutz: *Eques a Corona Vindicata* (riddare av den befriade kronan). *Vindicata* var den frihetsstav med vilken man vidrörde den slav som skulle frigges. Förmodligen menade Gustaf III att han befriat kronan från slaveri under ständerna. Det s.k. coadjutorbrevet finns i kopia i Svenska Frimurareordens arkiv. Originallet lär Gustaf IV Adolf ha medfört i exil.

lojal. När Adolf Fredrik avled och Gustaf befann sig i Paris avböjde Carl ett erbjudande om kronan. Vid statskuppen 1772 reste han upprorsfanan i Skåne och tog betydande risker. Under ryska kriget såg hertig Carl till att Anjalamyteriet upplöstes i intet och att fronten ånyo blev en front. Särskilt visade han sin lojalitet vid statskuppen 1789.

För hertig Carl var det ett lidande att ständigt misstänkliggöras i sin egenhet av frimurarnas stormästare. ”Det är icke första gången vårt samfund varit underkastat avundens och onskans försåt”, skrev han i februari 1799 till diplomaten Göran Ulrik Silfverhjelms som varit i London som ombud för den svenska frimurarorden. Detta apropå de negativa underrättelser om frimureriets tillstånd i England som Silfverhjelms lämnat.

Då vårt samfund ej på minsta sätt kan förebrå sig ha del i stämplingar och nedrigheter, som är så skilt från ordens höga ändamål och avsikter, hoppas jag att dess oskuld och ädla föremål nu som förr skall segra över mörkrets nedriga stämplingar, och omsider övervinna alla sådana svårigheter, som förtal genom intriger och avund tillsammans smidit för ensidiga intressens vinnande.¹⁵

I detta sammanhang kom hertigen osökt in på alla beskyllningar som på 1790-talet cirkulerade om hans egen roll vid mordet på konungen. Nedrigheterna och intrigerna i England förvånade honom inte. ”Av egen erfarenhet känner jag sådana infama manér”, skrev han till Silfverhjelms.

Jag har nyss läst en bok, i vilken man vill bevisa, att jag som chef för svenska mureriet varit ett medel till min broders mord såsom svenska Jakobinernas huvud, lika som hertigen av Orléans var det i Frankrike. Men då sådana grova och orimliga osanningar anföras, förfalla de omsider av sin egen tyngd, ty sanningen är en, och töt ou tard blir den alldeles uppdagad, då en rättvis allmänhet ej annat kan än taga parti av den, som oskyldigt blir tadlad och förtryckt.¹⁶

(Orléans var den radikale franske stormästaren Philippe Égalité, som bland annat bidrog till giljotineringen av Ludvig XVI.) Hertig Carl hoppades att han förr eller senare skulle bli frikänd av allmänheten från de grova anklagelserna. Men ännu efter mer än 200 år hålls myten om hans inblandning i mordet levande.

¹⁵ Hertig Carl till baron Silfverhjelms 16 feb. 1799. B. von Schinckel (red.), *Minnen ur Sveriges nyare historia*, del 2, *Gustaf III och hans tid* (1788–1792), förf. och utg. af C. W. Bergman (Stockholm 1855), s. 356 f.

¹⁶ Hertig Carl till baron Silfverhjelms 16 feb. 1799. B. von Schinckel (red.), *Minnen ur Sveriges nyare historia*, s. 356 f.

Beträffande de höga frimurare som var delaktiga i sammansvärjningen är källäget som ovan framgått ganska gott. Polisprotokoll, rättegångshandlingar och samtida frimurarmatriklar visar att varken hertigen eller Reuterholm begagnat sig av ett nätverk av frimurare för att bana sin väg till makten. Den svårighet vi möter gäller hertig Carls/Carl XIII:s arkiv som torde vara det mest skingrade av alla svenska regenters.¹⁷ När det gäller det Reuterholmska släktarkivet är situationen en annan; Gustaf Adolf Reuterholm försökte på alla sätt säkra sitt arkiv. Vid sina resor var han noga med att deponera arkivet hos personer som han hade förtroende för. De viktigaste bestånden finns i den del i riksarkivet som kallas den Reuterholm-Ädelgrenska samlingen, som länge var låst, men som numera är tillgänglig.¹⁸ Vill vi vederlägga eller verifiera hypotesen om Reuterholms roll i konspirationen mot kungen är vi lyckligt lottade. Reuterholm befann sig vid tillfället som bekant i frivillig exil i Italien och förde noggranna dagboksanteckningar för privat bruk.¹⁹ Han var också en flitig och öppenhjärtig brevskrivare.

På nyåret 1792 var Reuterholm i Neapel och återvände därifrån till Rom i början av mars 1792. Den 12 mars gjorde han en anteckning om ”underliga rykten om kungens i Sverige detronisering och hertigens av Östergötland upphövande på tronen”.²⁰ Det sägs inget om ryktenas ursprung. Reuterholm kände väl till att riksdagen sammanträtt i Gävle. Att kungen i samband med den händelsen blivit detroniserad verkade enligt honom ”underligt”. Hade han varit inblandad i mordkomplotten är det inte sannolikt att han formulerat sig som han gör. Det var oväntade rykten, inga nyheter som kom från Sverige.

På palmsöndagen den 1 april har Reuterholm fyllt dagboken med en mängd notiser om sina upplevelser i Rom. En punkt innehåller uppgiften om att rykten om ”kungamordet vid samma tid nått Rom”. Konstigt skriver han: jag har haft ”min underliga aningar och drömmar om detta, bland annat tyckte jag att han stod på knä vid min säng, grät och bad om förlåtelse”. Denna

¹⁷ Jfr Ingemar Carlsson, *Kungens familjearkiv* (Stockholm 1995).

¹⁸ Ingemar Carlsson, *Enskilda arkiv. Person-, släkt- och gårdsarkiv*. Riksarkivets beståndsöversikt. Del 8. Band 2 (Stockholm 2006) s. 930 ff. Beträffande Stora Landslogens Reuterholmbestånd, jfr Göran Anderberg, ’Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper’, *Historisk Tidskrift för Finland* 88 (2003:1), s. 1–23.

¹⁹ Jfr Anderberg, ’Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien.

²⁰ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 22. Resejournal 1789–92.

notis – som förmodligen syftar på en audiens på Drottningholm då kungen beskyllde Reuterholm för jakobinska böjelser – skulle möjligen kunna ses som ett indicium på att Reuterholm var involverad. Dessa få rader är de enda i journalen som rör kungens död; de ingår som en bland ett femtiotal punkter i hans anteckningar som omfattar 10–12 foliosidor från nyåret 1792.²¹

Det finns ingenting i Reuterholms anteckningar som tyder på att han varit inblandad. Han är överraskad av nyheterna från Sverige; ryktena att konungen blivit avsatt är ”underliga”. Reuterholm var ingen vän av Gustaf III men han verkar ändå ha blivit något skakad när bekräftelsen om hans död anlände till Rom. Hertigen av Östergötland, Fredrik Adolf, var tydligen mannen som nu skulle ta över.

Reuterholm visste att Carl var försvuren åt systemet, en försvarare av för- enings- och säkerhetsakten och följaktligen omöjlig för de adliga revolutionärerna. Den yngste hertigen däremot hade i likhet med Carls närmaste krets varit motståndare till enväldet och skulle därmed kunna fungera som staffagefigur för att legitimera en revolutionär regim. Men snart skulle nyheterna från Sverige ta Reuterholm ur alla villfarelser.

Den 21 april 1792 skrev han till hertig Carl: ”Länge hava här redan gått de ohyggligaste rykten om sig i Sverige tilldragne horreurer; Men som jag ingenting hört från Min Nådige Herre eller någon annan av mina säkra korrespondenter, har jag ända hitintills smickrat mig att de endast varit uppdiktade. – Nu är det inte längre möjligt att göra sig illusion i den vägen, sedan den igår anlände Posten medfört ej allenast konfirmationen utan ock detaljer av den nedriga och avskyvärda konspirationer som övergår i barbari och faselighet allt vad Sveriges hävder ännu i den vägen hunnit framvisa. – Min bestörtning därvid torde ej behöva vidlyftigt omtala - - Att göra kungen assassinerad, Eders Kongl. Höghet hotad, omgiven av dolska Mördare – och jag långt bort från min vän i dessa faseliga momens.”²² Det är svårt att i dessa rader se något stöd för hypotesen att denne man varit delaktig i mordkomplotten.

De rykten som nu nått Reuterholm med posten lämnade honom ingen ro: ”I natt har jag ingen blund nästan sovit av inquietude för Min Älskade Hertig, för mitt fädernesland, för födda och ofödda - - Stackars Sverige! Nu skyndar jag mig likväl ifrån Italien allt vad jag kan, att vara närmare till hands, om och när Eders Kongl. Höghet kan vilja befälla min hem-

²¹ *Ibid.*

²² RA. Reuterholm-Ädelgrenska saml. Vol. 35. G. A. Reuterholm till hertig Carl 21 april 1792.

komst.”²³ Detta citat kan möjligen tolkas som en förhoppning om en politisk karriär men kan också vara ett uttryck för djup vänskap.

Definitivt besked om kungens död fick Reuterholm den 24 april om aftonen. Då ”ankom med express från Livorno – säkra underrättelser om kungens död den 29 mars, vilken jag genast kommunicerade med påven – .” Dagen därpå gjorde han tillsammans med svenskarna Wrede och Bunge som befann sig i Rom avskedsbesök hos bland andra kardinal Bernies och ”blev med många tårar emottagna”. Han noterar i sin resejournal de franska emigranternas sorg och ”hela Roms deltagande”.²⁴ ”Den del som alla människor här taga i kungens accident är surprenant. Deras entusiasm för Honom är otrolig. Jag hade igår min avskedsaudiens hos Påven, som räckte över en halvtimme, varvid han med tårar i ögonen talte om denna olyckliga händelse,” hette det i brevet till hertig Carl.²⁵

På hertigens uppdrag vädjade Bonde till honom att ”komma hem med så mycken skyndsamhet som din hälsa det vill tillåta”. Till sin farbror Gustaf Gottfried, den gamle mösspolitikern, skrev han: ”Man har velat forcera mig att åtaga mig kansliet och hela premierministerns detalj; men jag skulle hellre hava valt stupstocken.”²⁶

Han tycks ha varit ytterst tveksam men har av något skäl till slut accepterat. Av vänskap till hertigen, av lojalitet till sitt fädernesland? Av skär maktlystnad? Av lust att påverka samhällsutvecklingen? Av hämndlystnad? Mer än en faktor lär ha varit drivande i Reuterholms komplicerade personlighet.

Hertig Carl var efter mordet på brodern en mycket ensam man; han bävade inför makten och bönföll sin vän att bistå honom, omgiven som han var av ”mördare och skälmar”.²⁷ Carl Göran Bonde och Reuterholm var de enda vänner hertigen i detta till synes hopplösa läge hade förtroende för. Dessa vänner tillhörde sedan gammalt Carls inre krets; något nätverk i övrigt av konspiratoriska frimurare kring honom kan man inte spåra i källmaterialet. När det gäller hertigens och Reuterholms personliga delaktighet i mordkomplotten finns det all anledning att ifrågasätta konspirationsteorins slutsatser.

²³ *Ibid.*

²⁴ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml., vol. 22. Resejournal 1789–92. Understrykningen i citatet Reuterholms egen.

²⁵ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml. vol. 35. G. A. Reuterholm till hertig Carl 21 april 1792.

²⁶ RA, Reuterholm-Ädelgrenska saml. vol. 35. G. A. Reuterholm till G. G. Reuterholm 9 juli 1792.

²⁷ Martin Nylund, *G. A. Reuterholm. Under förmyndartiden 1792–1796* (diss., 1917), s. 4 f.

GRANSKNINGAR

Skapandet av kristna myter i den västliga kristenhetens periferi (ca 1000–1300)

Lars Boje Mortensen (ed.), *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, 348 s., Copenhagen, Museum Tusulanum Press.

Den västliga kristenhetens gradvisa utveckling har tillhört de ledande temana inom medeltidsforskningen särskilt under de två senaste årtiondena. Något förenklat fäste den moderna historieskrivningen sedan nationaltankens och romantikens tid ända fram till andra världskriget – och ännu årtionden efter det – sin uppmärksamhet på enskilda nationers uppkomst under medeltiden. Nu ligger tyngdpunkten på byggandet av en gemensam europeisk civilisation, vilket ovedersägligen skedde under medeltiden, då kristendomen, som uppstått i Medelhavsområdet under antiken, spred sig till hela Europa och den syd- och mellaneuropeiska skriftliga kulturen samt språket, de statliga institutionerna och de ekonomiska nätverken därigenom utsträckte sig över hela kontinenten.

Förhållandet till medeltiden har varit ambivalent: å ena sidan har många europeiska nationalstater härlett sitt ursprung till medeltiden, men samtidigt kännetecknas denna period av en övernationell enhetskultur, som från en nationell synvinkel har ansetts främmande. I de nordiska länderna och de övriga protestantiska länderna fick ambivalensen en extra krydda av reformationen, som ledde till att den dominerande kulturen förhöll sig misstänksamt till allt som påminde om katolicismen. I de nordiska länderna, Tyskland, England och i viss mån till och med de romanska sydeuropeiska länderna har man velat finna rötterna till den nationella särarten bortom medeltiden: den fornnordiska litteraturen, kalevalafolkloren samt den anglosaxiska och germanska hjältediktningen har setts som rester av det ”rena och ursprungliga”, ett nationellt och hedniskt arv som föregått kristendomen. Den nationella synvinkeln inverkade också på utgivningen av centrala källserier överallt i Europa, så även i de nordiska länderna.

Den universalistiska och i det avseendet ”katolska” tolkningen av medeltiden är förstas inte en produkt av de senaste årtiondena. I själva verket har den hela tiden existerat som en del av den nationella projektionen och därtill, vid dess sida, som ett synsätt som betonat det gemensamma europeiska och kristna arvet. Under de två senaste årtiondena har dock granskandet av den medeltida kristenheten eller åtminstone dess västra, ”katolska” del framträtt som den dominerande tendensen. Enskilda studier behandlar förvisso lokala

och ”nationella” fenomen, men också för dessa studier är det typiskt att de ser de undersökta fenomenen som en del av en allmänuropeisk kontext: studier om pilgrimsfärder, helgon, adelns släktstrategier, kvinnornas roll och familjerelationer, medeltida litteratur eller historieskrivning, handel och ekonomi, korståg eller statsbildning anknuter sitt forskningsobjekt till liknande fenomen i den samtida västra (och ibland även östra) kristenheten. Forskarna förbinder sig inte heller längre till att studera enbart sin egna nationella tradition.

Inom den nordiska medeltidsforskningen var den nationella synvinkeln, betonandet av den egna historiens särdrag och undvikandet av alla internationella jämförelser kännetecknande ännu långt in på 1980-talet, med några lysande undantag. Vändningen mot ett nytt slag av kontextualisering började framför allt från och med 1990-talet. De utlösande faktorerna var många: en var ”det nationella paradigmet” begränsningar, som hade lett till att många fenomen uteslutits och till att överraskande luckor uppstått (t.ex. inom forskningen om pilgrimsfärder och helgonkult). Forskningen sökte sig enligt sin egen inre logik till områden som tidigare försumrats. Medeltidsforskningen synliggörs även av utomvetenskapliga faktorer: medeltiden har alltid haft en synlig plats inom populärkulturen, och på 1990-talet lyfte nöjesindustrin och den autonoma populärkulturen åter upp perioden på vågkammen. Samtidigt påverkades forskningspolitiken av den politiska utvecklingen i Europa: utvidgandet av Europeiska unionen, Sovjetunionens sönderfall och uppbrytandet av dess maktsfär verkade övertyga de vetenskapspolitiska beslutsfattarna om betydelsen av att utforska ”det europeiskas rötter”. En tredje faktor har varit de religiösa och mytiska faktorernas förnyade politiska aktualitet: enbart politik och ekonomi räcker inte längre för att förklara historiska fenomen. Politik och ekonomi utgör inga autonoma helheter. Under de två senaste årtiondena har konflikterna såväl i det forna Jugoslavien som mellan västlandet och islam återinfört religionen bland de faktorer som är relevanta för förklarandet av de mänskliga aktiviteterna. Ätminstone i Finland och i Skandinavien drog många forskare och forskningsprojekt nytta av situationen. Samtidigt organiserade sig medeltidsforskarnas samfund under 1990-talet på ett nytt sätt, vilket utmynnade i diverse forskningsprojekt, konferenser och övriga former för samarbete.

Det nu föreliggande verket *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, redigerat av professor Lars Boje Mortensen, är ett gott exempel på den nuvarande blomstringen inom nordisk medeltidsforskning. Arbetet med verket inleddes inom den av professor Sverre Bagge ledda toppforskningsenheten Centre for Medieval Studies vid universitetet i Bergen. Största delen av artiklarna i samlingen har sitt ursprung i en i konferens som hölls i Bergen i november 2003, ”The Construction of the Past in the European Periphery (Scandinavia, Eastern Europe, c. 1000–1300): Historiography and the Holy”. Ämnet för konferensen och den publikation som följde var förhållandet mellan centrum och periferi då den kristna tron,

skrivkonsten och de nya formerna för statsbildning nådde Europas hedniska "periferier". Mortensen definierar ämnet som "the first wave of local self-definition as expressed through selected narratives composed in parchment books in Northern or East Central Europe from c. 1000 to c. 1300" (s. 8). Vid den tiden inleddes i de nyligen kristnade länderna ett målmedvetet skapande av en lokal kristen mytologi och författandet av "grundläggande berättelser" (*foundational stories*) inom såväl hagiografen som historieskrivningen. Mortensens och bokens övriga författares tes är att den "kristna mytologin" inte uppstått genom en gradvis process av traditioners ackumulering, utan att den var en målmedveten och på kort tid producerad ny skapelse.

Mortensen stöder sig i sin inledning på Patricia Crones uppfattning om de förindustriella samhällenas natur och de olika livssfärernas (religionens, ekonomins, politikens och kulturens) oskiljaktighet: det heliga hade sin politiska betydelse, men religionen kan inte instrumentaliseras till ett redskap för politisk maktutövning. Religionen är i själva verket inte någon separat livsaspekt utan kan snarare jämföras med språket och betingar all mänsklig aktivitet. Religionen bör inte heller begränsas till en helhet av trossatser, utan den är lika väl, för att citera Roy Rappaport, verksamhet och handling och som sådan en avgörande faktor i all gemenskaplig aktivitet. Mortensens tredje teoretiska åtskillnad är lånad från egyptologen Jan Assman: det kommunikativa minnet (egentligen närminnet, som gällde gemenskapens upplevelsevärld; *kommunikatives Gedächtnis*) och det kulturella minnet (som gällde uppfattningar om gemenskapens avlägsna gemensamma ursprung; *kulturelles Gedächtnis*). Det förra var informellt och splittrat; det senare förnyades i ceremoniella sammanhang, dit enbart de privilegierade medlemmarna av samfundet hade tillträde. Enligt Mortensen var ritualen fortfarande den viktigaste formen för det kulturella minnet i de områden som på medeltiden nyligen hade kristnats, men just inom ramen för ritualen assimilerades skrivefärdigheten starkast. Med hjälp av det skrivna ordet byggdes en ny kanonisk identitet genom urval, hierarkisering och helgande av gemenskapens nya kulturella minne. Den nord- och östeuropeiska högmedeltidens (eller, som perioden ofta kallas i Finland, "tidiga medeltidens") hagiografiska, liturgiska och historiska litteratur på såväl latin som folkspråken är ett utmärkt exempel på nyskapandet av det kulturella minnet – eller myterna – och på identitetsskapande: då "vi" förändras, förändras även det förflutna, och vice versa, då det förflutna förändras, förändras även "vi".

Samlingens artiklar gör en nästan heltäckande rundvandring i det norra och östra Europa som hörde till den katolska kyrkans inflytelsesfär. Rundvandringen börjar med Adam av Bremen (Hans-Werner Goetz), fortsätter med sambanden mellan Bedas och Orkeyinga saga och Knýtlinga saga (Carl Phelpstead), böhmiska helgonlegender (Marie Bláhová), de första faserna inom isländsk hagiografi (Ásdís Egilsdóttir, Ármann Jakobsson), polsk historieskrivning (Norbert Kersken), danska kungliga helgon (Karsten Friis-Jensen), ungerska kungliga helgon (László Veszprémy), byggandet av ett norskt,

danskt och ungerskt förflutet (Lars Boje Mortensen) och det utvalda folkets tematik under medeltiden (Mary Garrison). Samlingen avslutas av religionsvetaren Håkan Rydvings och medeltidsforskaren Patrick Gearys sammanfattande kommentarer. Av den västra kristenhetens norra och östra periferier saknas endast Östersjöområdet – främst Sverige, Finland och de baltiska länderna.¹

Hans-Werner Goetz presenterar Adam av Bremen genom att placera honom i den medeltida historieskrivningens allmänna kontext – därmed lyckas Goetz kortfattat och skickligt påvisa den kanske mest betydelsefulla förändring som skett inom den senaste tidens medeltidsforskning och alldeles särskilt i de nordiska länderna, där de medeltida källorna länge lästs separat från tidens allmänna sammanhang med en överbetoning av den lokala historiens unika karaktär. Goetz betonar att den medeltida historieskrivningen trots sin konstruktivistiska natur uppfattades som en sanningsenlig berättelse. Enligt de samtida avvek den alltså från rent fiktiva berättelser (*fabulae*). Den historiska verkligheten liknade dock inte det historieforskningens paradigm som uppstått efter mitten av 1700-talet, trots att de medeltida historieskrivarna kunde använda olika källor och klargöra deras trovärdighet. För dem var det ändå historiens metafysiska verklighet som var mest relevant. Med Goetz ord: "The strong link between Christian chronicles and Christian belief results, first and foremost, from the fact that all history was regarded as the history of salvation of mankind [...]" (s. 23).

Histeskrivningen var relevant då den på ett eller ett annat sätt anknöt de händelser den behandlade till den gudomliga frälsningsplanen. Sätten på vilka kopplingarna skedde var otaliga, och de utgjorde heller inga hinder för presentationen och analysen av de mänskliga eller naturliga orsaksförhållandena. Goetz understryker synen på den mänskliga historiens gudomliga ursprung; historien var en fortsättning på det gudomliga skapelsearbetet. Enligt vissa naturfilosofer och teologer på 1100-talet förutsatte i och för sig den i naturen förekommande kausaliteten inte längre Guds direkta ingripande, då det handlade om ett förverkligande av de naturliga lagar som uppställts i samband med skapelsearbetet. På motsvarande sätt var det för vissa samtida tänkare viktigt att betona betydelsen av den mänskliga fria viljan också i samband med den historiska förklaringen. I Adam av Bremens fall är Goetz betoning på den historieteologiska utgångspunkten dock befogad – inte fri-

¹ Denna brist beror i ärlighetens namn delvis på att av deltagarna vid konferensen i Bergen 2003 förmådde undertecknad inte att få sina artiklar om Erik den helige och Sankt Henrik klara i tid. Artiklarna som bygger på ifrågavarande anförande har jag sedermera publicerat på franska och svenska: 'Conquête et construction de l'histoire sacrée en Finlande', Tuomas M. S. Lehtonen & Élisabeth Mornet (dir.), *Les élites nordiques et l'Europe occidentale XIIe–XVe siècles*, Histoire ancienne et médiévale 94. Publications de la Sorbonne (Paris 2007), s. 169–188; 'Finlands erövring och frälsningshistoria: Sankt Henrik, Finlands kristnande och uppbyggandet av det förflutna', *Suomen Museo – Finskt Museum* 2006, s. 7–26.

gjorde sig heller de historiker som betonade de naturliga orsaksförhållandena och den mänskliga viljans betydelse från tanken att historiens gång styrdes av försynen och att Gud om han så ville kunde ingripa i händelsernas förlopp. Eftersom den gudomliga viljan alltså syntes i historien, kunde denna också tolkas som ett uttryck för denna vilja. Det var möjligt för människan att utgrunda Guds avsikter genom att studera den mänskliga historiens gång. ”Sakernas allegori” (*allegoria in factis*), alltså det gudomliga budskap som skrivits genom händelser i historien och i naturen, kunde tolkas med hjälp av lärd exeges.

Enligt Goetz var det i ljuset av dessa teologiska premisser naturligt att historieskrivningen framför allt var en uppgift för kyrkans representanter och nästan helt förblev så på den europeiska kontinenten fram till 1200-talet och långt därefter. Allra sist betonar Goetz historiens moraliska uppgift. Liksom även Goetz själv har konstaterat i andra sammanhang hörde historien inom vetenskapernas hierarki till moralfilosofin, och som sådan undervisade den hur man skulle handla rätt. Det var inte fråga om en rent ciceronsk *historia magistra vitae*, åtminstone inte i betydelsen av någon smal politisk kalkyl, utan framför allt om en kristen morallära, som snarare bidrog till själens frälsning än till politiska eller andra lösningar. Samma tema återkommer i de medeltida furstespeglarna.

Dessa premisser är avgörande då vi läser medeltida historieskrivning, oberoende av vilken vår forskningsfråga är. Goetz koncisa allmänna kontextualisering är av betydelse också för de övriga analyserna i boken. I Adam av Bremens fall hjälper det oss att förstå vad som styrde Adams synvinkel då han skrev sitt hemstifts historia. Det var ur hans synvinkel frågan om att placera sig själv och sin närmaste lokala kontext i ett världshistoriskt sammanhang: vilken var Adams och hans kollegers, förmäns och föregångares uppgift i verkställandet av den gudomliga planen? Enligt Goetz var det inte frågan om något mindre än ett uppdrag från Gud till ärkestiftet Hamburg-Bremen att bli hela Nordeuropas ledande kyrkoprovins, som skulle kristna de skandinaviska och slaviska folken. Goetz tolkning ger stöd åt (utan att särskilt nämna) den fortfarande omtvistade tolkning som Henrik Janson för ett tiotal år sedan lade fram, enligt vilken Adams skildringar av de nordliga religiösa förhållandena, bl.a. Uppsala hednatempel, skall läsas mot denna kontext som kyrkopolitiska uppdiktningar, som haft en symbolisk betydelse – och som alltså inte förtäljer oss någonting om hur sakerna förhöll sig i Uppland vid den tiden.²

² Henrik Janson, *Templum nobilissimum: Adam av Bremen. Uppsalatemplet och konflikterna i Europa kring år 1075*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 21 (Göteborg 1998); Henrik Janson, 'Making Enemies: Aspects on the Formation of Conflicting Identities in the Southern Baltics around the Year 1000', Tuomas M. S. Lehtonen & Kurt Villads Jensen (eds.), *Medieval History Writing and Crusading Ideology*. (Helsinki 2005), s. 141–154.

Hans-Werner Goetz insiktsfulla ramberättelse finns i bakgrunden då Carl Phelpstead påvisar samband mellan anglosaxaren Beda (Beda Venerabilis, 673/674–735) och 1200-talets sagor. Det är inte frågan enbart om influens utan också om tematiska samband: "[...] two related themes in Bede's *Historia ecclesiastica* and in thirteenth-century Icelandic historiography: the sanctity of place, especially as it informs the relationship between periphery and centre, and the role assigned to royal saints in a people's history." Maria Bláhovás analys utgår på samma sätt från böhmiska helgonlegender. Hon anknyter den lokala hagiografin till bildandet av kungariket Böhmen – samma fenomen är bekant från den tidiga medeltidens germanska kungadömen och återkommer under högmedeltiden i de nordiska länderna och Mellaneuropa, vilket framgår av de jämförande studierna om Polen (Norbert Kersken), Danmark (Karsten Friis-Jensen), Ungern (László Veszprémy) och Norge, Danmark och Ungern (Lars Boje Mortensen).

Ármann Jakobsson summerar träffande i sitt kapitel om isländsk hagiografi helgonlegendernas karaktär i den medeltida kulturen: "Any biography of a saint is concerned with the past, since the life of the saint is usually in the past. However, while the saint is no longer alive, he also takes an active part in the present – he is both dead and alive, owing to the greatest miracle of all, that of eternal life." (s. 135.)

Helgonlegenderna var i den nordiska periferin och i det östra Mellaneuropa i enlighet med den allmänna europeiska modellen identitetsberättelsernas och historieskrivningens första form. Deras uppgift var att i en kristen referensram behandla de historiskt mest betydelsefulla händelserna, d.v.s. antagandet av kristendomen och kristendomens unika kraft. Hagiografin representerar den äldsta skriftliga kulturen i alla dessa områden. Genom helgonlegenderna är det möjligt att granska den kulturella omställning som skedde kring år 1000 och under de två därpåföljande århundradena, då nästan helt muntliga kulturer övergick till ett nytt kunskapsystem, d.v.s. den skriftliga kulturen, tog till sig en ny institutionaliserad och systematiserad religion och en ny statlighet som grundade sig på konungaskap. Lars Boje Mortensen visar genom sin jämförelse av norsk, dansk och ungersk medeltida myttopoesis att det var frågan om ett medvetet skapande av en ny identitet och en ny historisk-religiös verklighet, vilket skedde relativt snabbt. Det handlade inte om någon gradvis, "naturlig" process. De nordiska och mellaneuropeiska nationella historierna skapades ungefär kring åren 1125–1275 – om vi töjer på Mortensens tidsspann med ytterligare femtio år kan vi inbegripa även det "försenade" skapandet av en egen svensk historia i Erik den heliges, Sankt Henriks och andras helgonlegender, och till sist i den dynastiska *Erikskrönikan*.

Mortensen sammanfattar sin tolkning: "In our context the burning issue – the one for which they needed to create a consensus – was the evaluation of the ancestors of the local elite, the Christian as well as the more distant pagan ones – a matter of utmost importance for group identities. The mythopoi-

cal moments were critical junctures, or bottlenecks, through which such peer group negotiations had to pass, and, in the successful cases they served as a point of no return for the basic canonisation of the past, even if details in the story could be renegotiated on the authorial level. But it is a remarkable fact that after short burst of mythmaking, no one for the rest of the Middle Ages cast any doubt on the sanctity of Stephen, Olav, and Canute.” (s. 268.)

Mary Garrisons kapitel ”Divine Election for Nations” avviker i någon mån från verkets i övrigt mycket enhetliga och obrutna helhetsbild. Garrison behandlar i mycket breda perspektiv uppfattningen om Guds utvalda folk och bruket av detta tema i historieskrivningen allt från karolingerna till de sydafrikanska boerna. På basis av religionen ansåg sig de kristna naturligtvis vara Guds utvalda folk – detta syns i hur de antika folkens historier omarbetades till kyrkohistoria. Den italienska idéhistorikern Arnaldo Momigliano har fäst uppmärksamhet vid hur den politiskt eller etniskt definierade ”nationen” hos kyrkohistorikerna blir ”kristenheten”. I det kristna historiska tänkandet bevarades spänningen mellan kyrkofader Augustinus historiska agnosticism (Guds rike förverkligas först i världen bortom denna; den världsliga historien är befäckt av arvssynden och ger inte som sådan uttryck för Guds planer) och Eusebios och Orosius providentialism (den världsliga historien styrs av försynen och uttrycker direkt Guds avsikter och budskap till människorna). Enligt Garrison skedde den slutliga vändningen i och med reformationen och den teologi som betonade det historiska tolkandet av Bibeln. Den medeltida allegoriska bibeltolkningen och den mänskliga historia som byggde på denna försvann, och därmed fick även ideologin om det utvalda folket en ny grogrund: det handlade inte längre enbart om en symbolisk sak, som skildrade Guds nåd, utan om ett historiskt faktum. Liksom Gamla Testamentets judar såg den nya tidens europeiska stater – och småningom nationalstater – sig som det utvalda folket, som hade ett speciellt historiskt-religiöst uppdrag.

Garrison anser dock att den anglosaxiske lärde Alcuin i Karl den stores rike utformade teorin om frankerna som Guds utvalda folk. Den etnisk-religiösa tolkningen verkar inte ha etablerat sig bland de medeltida teologerna och historieskrivarna: kyrkan och den kristna tron stod väsentligen bortom den etniska bestämningen, men fröet till temat om det utvalda folket bevarades och slog ut sin vämjeliga blomma vid början av nya tiden. Det kan knappast anses vara enbart den kalvinistiska reformationens gåva till mänskligheten, på den pyreneiska halvön utvecklades i efterdyningarna av reconquistans teorin om det (från moriska inslag) rena blodet, vilken sedan fungerade som en grogrund för etnisk-religiös rasism.

Religionsvetaren Håkan Rydving påpekar i verkets sammanfattande kapitel att den kristna tron i själva verket är en begreppsmässig abstraktion, som täcker en stor mängd olika individuella, lokala, regionala och supra-regionala former. Om man vill peka på ett typiskt drag i medeltidens europeiska kristenhet är det enligt Rydving just mutationernas och variationernas mångfald. Kristendomen hade inte heller något klart geografiskt centrum (jfr

islams Mecka). Varken Jerusalem eller Rom utgjorde något sådant. Vardera var förvisso ett symboliskt centrum, men enligt Rydving var den kristna trons ritualer decentraliserade. Professorn vid UCLA (Kalifornien) Patrick Geary betonar i sin sammanfattning att de ovan presenterade studierna visar att "periferins" processer inte enbart kan ses som föremål för verksamhet från centrum; tvärtom var den religiösa och kulturella anpassningen mångfaldig och varierande, även om den nya religion som grundade sig på det skrivna ordet och som spreds från "centrum" samt de nya nätverken var ovedersägligt attraktiva. De nordiska länderna upptogs inte i den kristna kultursfären genom yttre erövring, utan genom en stark kulturell infiltration. De nordiska eliterna fann den religion och de därtill hörande kulturformer som erbjöds dem så attraktiva att de målmedvetet assimilerade dem och på dessa byggde en ny identitet knuten till den heliga historien.

Köpenhamns universitets förlag Museum Tusulanum Press har gett ut det på alla sätt utmärkta och viktiga verket. Bokens yttre är behagligt, Lars Boje Mortensen har ansvarat för det högklassiga redigeringsarbetet, och slutresultatet är ett för medeltidsforskningen mycket värdefullt arbete. Verkets mångfacetterade och fräscht komparativa grepp representerar på ett utmärkt sätt den nya nordiska och mellaneuropeiska medeltidsforskningen.

Tuomas M. S. Lehtonen

Skogsfinnarna i norra Sverige

Maud Wedin, *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*, 384 s., ill., kart., cd-skiva, Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Geografisk institutt, Trondheim 2007.

Maud Wedin behandlar ett stort problemkomplex. Finnkolonisationen i de norra delarna av Sverige är ett tvärvetenskapligt ämne, som ligger i skarven mellan kulturgeografi, migrations- och socialhistoria, språkforskning och etnologi. Norrlandsfinnarna har intresserat forskarna betydligt mindre än finnarna i Värmland och Dalarna, eftersom de sammansmälte med sin omgivning tidigare än de övriga skogsfinnarna. Temat har genom tiderna dock väckt intresse hos hembygds- och amatörforskare, museimän och samlare av olika slag, i både Sverige och Finland. Avhandlingen behandlar dessa föregångare i ett omfattande historiografiskt kapitel. Temat har emellertid inte tidigare upptagits till behandling med en sådan vetenskaplig ambition som hos Wedin. Hon har velat sätta finnbebyggelsen i förhållande till de förutsättningar som omgivningarna och naturen har gett och analyserat dess migrationsmönster och försörjningsstrategier.

Wedin har haft att tränga in i ett synnerligen rörigt forsknings- och källäge med en blandning av primär- och sekundärkällor samt att sammanfatta en mängd information av mycket olika art. Uppgiften har förutsatt kunskaper från många olika vetenskapsområden. Wedin har sysslat länge med sitt ämne, till att börja med som amatörforskare, och denna bakgrund har kommit väl till pass i uppdraget. Nätverket FINNSAM, som står för "Finnbygder i samverkan", är till en stor del hennes skapelse. Det är en organisation för hembygdsforskare och entusiaster. Wedins produktion har successivt stigit till en mera vetenskaplig nivå, särskilt tack vare forskningsprojektet "Svenskt i Finland – finskt i Sverige".

Skogsfinnarnas inflyttning i de barrskogsbälten som skilde de norrländska äldvalarna från varandra hör till en migrationsrörelse med rötter i sent 1500-tal. Utgångspunkten var koloniseringen av det inre av Finland med permanenta bosättare under 1400- och 1500-talen, som visserligen vad tiden beträffar har ifrågasatts av den allra nyaste forskningen. Då eller något tidigare slog sig människorna ner i folktomma moränmarker och skapade där en försörjningsnisch för sig genom storskaligt svedjebruk. Savolax befolkning omfattade på den tid då utvandringen till Sverige kom igång omkring 3 000 rökar (hemman). Antalet kan jämföras med finnbefolkningen i Wedins undersökningsområde, Norrland norr om Dalälven, som under kolonisationsfasen omfattade cirka 300–400 hemman. Skogsfinnarna var väster om Bottnhavet en särskild, från omgivningen skiljaktig minoritet. Dess särart är en följd av främmande ursprung och av en långvarig isolering, skapad både av ödemarksförhållanden och av sociala barriärer.

Denna grundförutsättning kommer i någon mån i skymundan i avhandlingen, eftersom författaren i regel inte har gjort jämförelser med övriga finnbosättningar eller med den bofasta svenska befolkningen (av respektabla arbetsekonomiska skäl). Också utgångsläget, förhållandena i Savolax eller norra Tavastland, behandlas till följd av språksvårigheter endast ytligt. Någon fullständig komparation skulle givetvis ha varit omöjlig, men en jämförelse på vissa punkter med skogsfinnsvärldens övriga delar skulle utan tvekan ha kunnat ge en djupare förståelse av särutvecklingen i undersökningsområdet. Vissa generella drag, särskilt kring migrationens genesis, syns inte i Norrland. Lyckligtvis har författaren just på denna punkt avvikit från sin självvalda avgränsning och även behandlat finnkolonisationens början i andra trakter än Norrland.

Avhandlingen är rätt definitionssvag och termerna förklaras först långt inne i framställningen. Detta gäller redan undersökningsområdet. Varför undersöks just Norrland och därtill en del av Dalarna, en överraskande utvidgning? Och vad menas med kolonisationstiden? Det visar sig att författaren undersöker 1500- och 1600-talen, tiden då finnhemmanen upptogs och också en sekundär bosättning ägde rum, men hämtar material också från 1700-, 1800- och 1900-talen, sålunda från ett skede som innebar en sammansmältningssfas med huvudbefolkningen. Två olikartade teman, ett

tidigare och ett senare, ett migrationshistoriskt och ett kulturhistoriskt, konkurrerar om utrymmet i avhandlingen.

Detta är inte i sig misslyckat. Avhandlingens stora svaghet utgörs av den valda dispositionen. Den löpande framställningen har strukturerats så att författaren börjar med en introduktion, som tar upp forskningsläget och källorna. Därefter beskriver författaren skogsfinnarna som kolonisateurer, deras näringsliv och etniska kännetecken, sedan betraktar hon dessa fenomen genom ett särskilt strategibegrepp och därefter genom ett landskapsbegrepp för att slutligen lansera ett klusterbegrepp. Sedan följer ett par sidor med slutsatser och sammanfattning, som egentligen bara upprepar det som står i början av boken under rubriken "Avhandlingens uppläggning".

Denna disposition leder till upprepningar och allmän rörighet. Saker som borde ha nämnts i början av avhandlingen kommer fram i ett sent skede. Det hade varit avsevärt bättre att låta den deskriptiva och den teoretiserande framställningen löpa parallellt och ingå i varandra. Författaren har utöver en generell presentation renodlat sitt tema i tur och ordning ur flera olika teoriernas synvinklar, vilket lett till upprepningar och tillbakablickar. Idealet hade tvärtom varit att en klar frågeställning hade presenterats i början av avhandlingen och besvarats i slutet av boken. En kronologiskt framställd huvuddel om kolonisationen och en ämnessorterad sådan om kulturen hade troligen varit den enklaste, bästa och klaraste dispositionsmodellen. Teoribildningen är framför allt hämtad från ämnet geografi, med begreppen landskap och försörjningsstrategier som centrala termer, samt från näringslivet, med begreppet kluster som ledstjärna. Detta är det nya grepp som genomsyrar avhandlingen.

Wedins tillämpning av klusterbegreppet förefaller att vara särskilt givande, kanske rentav nydanande. Begreppet lanseras i samband med framställningen av skogsfinnarnas ekonomiska strategier som deltagare i ett nätverk med identiska strävanden. Klustret, som bestod av de olika finnhemmanen, försåg sina beståndsdelar med arbetskraft och tyst kunskap och även släktförbindelser, med vilkas hjälp hushållen kunde klara sig i sin ekonomiska nisch. Den statliga ekonomiska politiken påverkade klusterbildningen. Statens verksamhet växlade från gynnande av kolonisationen 1590–1640 till stöd till olika konkurrerande näringar 1640–1750 och till slut till åtgärder som ledde till det skogsfinska näringsklustrets sammanbrott 1750–1880. Särskilt ödesdigert var det att staten genom flera skogsplakat överflyttade sitt stöd från svedjebuket som näring till brukshanteringen som näring, något som skedde successivt från 1640-talet framåt. De stora barrskogarna som en tid hade producerat spannmål började nu producera träkol för malmbearbetningen varvid svedjebbrukarnas specialkunskaper inte längre efterfrågades. Den säregna kulturen, vars existens mycket berodde på sammanhållningen över stora distanser, bröt därefter samman.

Klustret är ett ekonomiskt begrepp som förutsätter försäljning och marknad. Fanns det en marknad för svedjerågen? Den äldre forskningen har varit

svävande på denna punkt, men Wedin visar övertygande att svedjefinnarna inte åt upp sina tidvis enorma skördar själva, utan sålde dem till svenskbönderna eller direkt till köpmännen i städerna. Koloniseringen av de stora skogarna hade inte uteslutande skett för att öka statens skatteinkomster eller av försvarspolitiska skäl, vilket man trott hittills, utan lika mycket för att skaffa fram proviant till den svenska stormaktstidens växande arméer.

Författarens experimenterande med de från geografi- och ekonomiämnena hämtade begreppen är sålunda tämligen lyckat. Svårare är det att belysa själva inflyttningsfasen med dessa begrepp. Avhandlingens migrationshistoriska innehåll är också svagare än avsnitten om strategierna i skogarna. Vad som verkar sannolikast som förklaring till ett utvandringsbeslut var överbefolkningen, inte så mycket krig och svält som sägnerna berättar. Svedjefinnarna kom till Norrland som specialister och innovationsbärare, inte som arbetskraft i allmänhet. Mindre vikt har författaren fäst vid det faktum att flyttningsbeslutet fattades av en individ i en ung ålder, i en situation som gjorde den kostsamma resan över havet och den senare röjnings prestationen möjlig. De flyttningsbenägna slog sig samman i grupper, vilket visas av de kollektiva nedsättningsbrev.

Trots att författaren sålunda har testat sitt tema ur flera teoretiska synvinklar måste avhandlingen ändå betraktas som huvudsakligen empirisk. Dess faktainnehåll är mycket uttömmande. Redan kartan som uppvisar de omkring 300 fasta finnhemmanens lokalisering och tillkomstår är en berömvärd prestation. Wedins avhandling präglas verkligen av källforsknig. Hon har bl.a. läst genom Norrlands samtliga domböcker för ett helt sekel, även det en helt beundransvärd arbetsprestation. Det stora men ställvis ojämna källmaterialet har sammanställts i databaser, som har möjliggjort sammanfattande iakttagelser. Sådana databaser har skapats bl.a. över ortnamnen, bosättningarna, släktnamnen och nedsättningsbrev. Några av dem finns på den cd-skiva som följer med som bilaga. Bland källorna finns kartmaterialet (särskilt rannsaktionskartorna), det kamerala skattematerialet och domböckerna samt Johan Schaefer's husförhörslängder från 1690-talet och C. A. Gottlunds dagböcker och materialsamlingar från tiden 1817–1823. Dessutom presenteras ett fåtal sägner. Författaren har också valt att utge vissa källor i sin helhet. Sådana källor är några av Olof Tresks kartor och rannsaktionen i Orsa år 1626, som är hämtad ur en dombok. En likaledes i sin helhet publicerad källa finner man också senare i avhandlingen, när det gäller husesynen på finngården Fansen år 1765. Akribin vid källhanteringen är i regel god, bortsett från vissa volymer ur svenska Riksarkivet, till vilka författaren hänvisar med bristfälliga signa.

Vilka var då skogsfinnarnas främsta kännetecken, de etniska markörerna, jämfört med omgivningen? Wedin är mycket svedjebruksfixerad, särskilt när det gäller den första bosättningsfasen, och skildrar då uttryckligen huuhtametoden med fallråg som kolonisationens bärande ekonomiska faktor. En lika viktig förutsättning för kolonisationen var den östeuropeiska rian, en

nödvändig inrättning för torkande av svedjerågen, något som ofta glöms bort i sammanhanget och som också Wedin behandlar något summariskt. En intressant näringsgren var dessutom boskapsskötseln, eftersom finnarnas mycket stora boskaphjordar från boskapslängdernas tid på 1620-talet och framåt i tiden visar en betydande avvikelse jämfört med den svenska befolkningens mera begränsade boskapsinnehav. Orsaken till skillnaden i innehav känner man egentligen inte till. Författaren gissar att behovet av gödsel var särskilt stort på de magra moränmarker som ändå användes som åkrar, ett antagande som är mindre troligt då inkomsterna och födan kom från svedjeländen som inte krävde någon gödsling. Boskapsskötseln var inte heller så storstilad i urhemmet Savolax. Kunde en immateriell faktor som östfinnarnas uppfattning att korna var kvinnornas egendom ha spelat någon roll i de nya förhållandena? Denna genusfråga saknar fortfarande sin förklaring.

Från näringarna övergår författaren till sådana markörer som syntes i byggnadsskicket och gårdsformerna. I detta avsnitt polemiserar Wedin mot det synsätt som till exempel Nils Keyland och Albert Hämäläinen har representerat och som hon kallar för "evolutionistiskt". Denna "darwinistiska" modell skulle innebära att skogsfinnarna successivt skulle ha utvidgat sitt boende från ett enkelt pörte till en grupp byggnader för olika ändamål som bostadshus, ria, fåhus, bastu, bodar och lador. Emellertid är det svårt att förstå hur kolonisationen skulle ha kunnat ske på något annat sätt. De enstaka pörten som ändå finns i finnmarkerna och som har fungerat som "allrum", avfärdar författaren som bostäder för särskilt proletariserade finnar och inte som bوندets ursprungsform, en iakttagelse som nog delvis kan ha en viss riktighet men som troligen inte utgör hela förklaringen.

De icke-materiella markörerna språk, släktnamn och ortnamn tillägnas ett rätt litet avsnitt. Det finska språket försvann i området huvudsakligen på 1700-talet och i någon mån på 1800-talet. Slutsatsen måste ändå vara att språket var den starkaste gruppbyggande markören, starkare än näringarna, som kunde växla från tid till annan. Språket och svedjebuket var dessutom kopplade till varandra på det sättet att det avancerade svedjebuket till sin komplicerade terminologi var helfinskt. Det är verkligen en oklar fråga huruvida svenskar kunde eller ville bedriva svedjebruk i barrskogarna, vilket författaren antyder. Kanske var det i dessa fall fråga om finnättlingar.

En av de typiska markörerna, storfamiljen, har Wedin helt enkelt hoppat över. Detta har berott på svårigheterna att hänga med i den finskspråkiga forskningen. Bondesamhällets strukturer, familjemönster och släktsammanhang, som i Finland har varit ett betydande forskningstema med många publicerade rön under ett par decennier, har inte alls beaktats. Det östfinska familjebudet har stått i centrum för denna forskning. Utan kännedom om denna litteratur, t.ex. Elina Waris avhandling *Yksissä leivissä* (I gemensamt matlag, 1999), går det knappast att fullt förstå skogsfinnarnas släktbaserade näringsformer. I själva verket förefaller det som om de svenska skogsfinnarnas familjestruktur skulle ha utvecklats från en kärnfamilj som

anlitade många lösfinnar (*löysäläinen*) under röjningsfasen till utnyttjande av fasta husfinnar (*loinen*) och sedan mot allt tydligare storfamiljer, som bestod av en skara bröder som stannat hemma. Först svedjebrukets sammanbrott slog sönder denna utveckling.

Synsättet i avhandlingen presenteras ingenstans uttryckligen. Det måste läsas mellan raderna. Den äldre uppfattningen, som betonade skogsfinnarna som en språkminoritet med en gradvis allt uppenbarare pariasställning i samhället, avvisas i avhandlingen. I stället för konflikter betonas harmonin, bortsett från den uppenbara intressemotsättningen mellan finnarna och bruksnäringen. Wedins sätt att se på forskningsobjektet är lätt idealiserande. Brottslighet, fattigdom och elände existerar nästan inte i det skogsfinnska samhället, inte heller isolering i negativ mening framkallad av etnisk eller språklig särart. På ett ställe förefaller det som om författaren själv skulle vara medveten om denna oavsiktliga tendens: ”Det är svårt att förutsäga i vilken grad nutida värderingar skapar nya bilder och myter av och om skogsfinnarna”, skriver hon (s. 57). Ändå är det troligt att konflikter av något slag fanns inom skogsfinnevärlden. Det är t.ex. känt att finnarna dolde sitt språk och ursprung, något som skulle ha varit onödigt om förhållandet mellan ursprungsbefolkningen och dem hade varit alltigenom gott. Kanske berodde obehaget bara på något slags förlöjligande från omgivningens sida, kombinerat med språkkrav framställda av kyrkan.

Maud Wedins avhandling är ett ambitiöst upplagt verk som vilar på en gedigen källkännedom och stor beläsenhet i finnskogslitteraturen. Dess målsättning är att behandla det utvalda ämnet, Norrlands skogsfinnar, ur så många perspektiv som möjligt. Strävan efter en totalbehandling av temat har förorsakat en tvärvetenskaplighet (kulturgeografi, historia, etnologi, språkvetenskap, däremot i mindre grad migrationsforskning) som i sin tur har lett till att forskarens arbetsbörda har blivit mycket omfattande. Även mångfalden av möjliga metoder och tänkbara teoriramar har lett till ett experimenterande, som har gjort arbetet – förutom intressant – också förhållandevis oenhetligt. Ett drag av lexikalisk eller encyklopedisk fullkomlighetssträvan vilar därför över avhandlingen.

Samtidigt som temat har uppfattats på ett brett sätt, har författaren valt att inte närmare studera utvecklingslinjer som går utöver undersökningsområdet Norrland. Denna begränsning har utgjort ett hinder i sådana fall där det inte gått att finna material som berör landskapet p.g.a. det mycket ojämnt bevarade källäget. Särskilt orsakerna till kolonisationens början samt de skäl som har lett till att svedjebönderna har avbrutit sina försök att ta upp torp i vissa delar av Norrland skall sökas utanför undersökningsområdet. Den stränga avhållsamheten beträffande komparationer av olika slag har här varit en nackdel.

Trots den ovan framförda, måhända alltför hårda kritiken har avhandlingen också ovanligt många positiva sidor. Den fyller en viktig plats i kunskapen om denna säregna befolkningsgrupp. Tillsammans med Gabriel Bladhs av-

handling från 1995 och Eija Lähteenmäkis avhandling från 2002 har Wedins lärdomsprov lyft skogsfinnefrågan från amatörforskarnas sfär till de akademiska lärosalarna och seminarierna. Det är trevligt att konstatera att detta har skett i tur och ordning i de länder som har varit berörda av skogsfinnarna – i Sverige, Finland och slutligen i Norge. Wedins avhandling är rikt illustrerad med naivistiska teckningar, färgfoton och lantmäterikartor i färg, vilket gör framställningen synnerligen njutbar. Författaren bör allt som allt gratuleras till en gedigen vetenskaplig prestation, som kröner hennes livslånga, mångförgrenade intresse för detta forskningsobjekt.

Kari Tarkiainen

Den svenska förvaltningen och politiken ur ett långt perspektiv

Björn Asker, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 27, 253 s., ill., Riksarkivet, Stockholm 2007.

Björn Asker har skrivit en mycket välkommen bok om förhållandet mellan förvaltning och politik under en lång period, vilket endast varit möjligt genom en sträng avgränsning av de frågor som tas upp. Askers målsättning har varit att skriva en handbok som samtidigt fungerar som lärobok. Kombinationen är svår att förverkliga eftersom han riktar sig till en synnerligen heterogen läsekrets, och slutresultatet blir i bästa fall en hybrid som lyckas tillfredsställa största delen av läsarna.

Tidsmässigt sett börjar boken med den moderna statens snabba framväxt från och med Gustav Vasas tid. Detta förklarar titelns underrubrik ”förvaltning”. Redogörelsen avslutas år 1920, vilket för sin del ger en logisk förklaring till underrubrikens ”politik”, eftersom Asker kan påvisa att det inträffade ett politiskt brytningskede vid den tidpunkten. Det som boken säger om den tredje underrubriken, ”arkiv”, underställs de två förstnämnda perspektiven, även om författaren själv konstaterar att arkivverket alltid varit fast knutet till staten (s.19). I detta sammanhang är till exempel avsnittet om arkivet som planeringsverktyg (och det förflutnas databank) av intresse, och tills vidare ett föga utforskat fält.

Boken består av elva kapitel och en avslutande sammanfattning. Asker har valt en tematisk framställning där de två inledande kapitlen, ”Förvaltning, politik och arkiv” samt ”Riket och de utrikes provinserna” följs av en analys som börjar på högsta nivå med en presentation av regenten, regeringen och riksdagen, för att stegvis komma ner på kommun- och landstingsnivå. Tack

vare den tematiska indelningen gestaltas stora helheter, samtidigt som framställningssättet är ändamålsenligt ur handbokssynpunkt. En kronologisk indelning hade naturligtvis bättre lyft fram såväl de riktigt stora helheterna som förändringarna inom förvaltningen och dess bestående karaktär, men det är inte säkert att boken i så fall hade fungerat som både handbok och lärobok.

Varje tema granskas koncentrerat, och författaren har klokt nog avgränsat sin uppgift till att i första hand gälla en analys av strukturerna. Ifall aktörerna dessutom hade presenterats, skulle verket ha svällt ut till minst det dubbla. Den tematiska indelningen är lyckad i synnerhet i fråga om klarhet och lättillgänglighet, men i motsvarande grad förloras något av precisionen när det gäller analysen av det föränderliga respektive bestående i strukturerna och likaså angående helhetsbilden av förvaltningen.

Varje avsnitt i de enskilda kapitlen har byggts upp så att författaren efter en analys av förvaltning respektive politik raskt presenterar de viktigaste arkiven och den viktigaste litteraturen på området. Lösningen är lyckad, även om jag, vilket redan sagts, anser att arkiven på detta vis oftast behandlas synnerligen knapphändigt, i och med att skribenten enbart refererar till de i och för sig utmärkta översiktscatalogerna i *Riksarkivets beståndsoversikt*. Emellertid har inte riktigt alla som intresserar sig för boken vare sig möjlighet (eller ens lust) att skaffa fram dessa utmärkta kataloger, och många hade kanske gärna tagit del av en litet mer utförlig presentation av källmaterialet inom ramen för Askers bok.

Författaren har valt att inte inkludera de delar av riket som anslöts till Sverige till följd av krigen under den svenska stormaktstiden. Däremot ingår – vilket motiveras av historiska fakta – båda rikshalvorna i det forna svenska riket, d.v.s. Sverige och Finland (det är en sak för sig vad som avsetts med dessa benämningar under olika tidsepoker). Askers lösning är på många sätt motiverad. Han försöker gestalta det svenska riket som en helhet, vilket fortfarande inte är allmän praxis inom historieforskningen i Sverige. Asker medger däremot att han inte har använt sig av finskspråkiga forskningskällor. Här trampar han på samma mina som många av sina landsmän, eftersom han tycks utgå från att det publiceras forskningsrön i Finland om vår gemensamma historia ”enbart” på finska. Emellertid publiceras en hel del direkt på svenska, och därutöver innehåller många verk utförliga sammandrag på engelska eller tyska. Av någon anledning verkar detta faktum inte vara särskilt känt bland rikssvenska forskare.

I föreliggande fall kunde Asker lätt ha utnyttjat den forskning som gjorts i Finland och haft nytta av några verk som tar upp förvaltningsstrukturerna, vilket skulle ha bidragit till en klarare helhetsbild. Även om Askers bok innehåller flera lyckade scheman, presenterar de närmast lokalförvaltningen, medan varje slags scheman och bilder över förvaltningens ”högre” nivåer saknas. Sådana finns lätt att tillgå, bland annat i Seppo Tiihonens och Paula Tiihonens *Suomen hallintohistoria* (Finlands förvaltningshistoria) (andra korrigerade upplagan, 1984), som enligt en sökning i databasen LIBRIS (med

ämnesorden på svenska) sedan en längre tid finns på biblioteken i Stockholm och Uppsala.

Utöver vissa organisationsscheman hade jag i början av boken gärna sett fler kartor över territoriella förvaltningsområden, jurisdiktioner och församlingsindelningar m.m. på olika nivåer från ifrågavarande tidsperiod.

Största delen av kapitlen är intressant skrivna och utgör komprimerade faktapaketer. Många av dem som forskar i Sveriges och Finlands gemensamma historia kan här inhämta en mängd kompletterande kunskap, till exempel om vad som skedde med olika förvaltningsorgan och förvaltningsprocesser sedan det gamla svenska riket fallit sönder till följd av finska kriget. Särskilt intressant fann jag behandlingen av tullväsendet, försvarsmakten samt förvaltningen av näringslivet och trafikförbindelserna.

Det är kanske avsnittet om Kunglig Majestäts och regeringens verksamhet, som sammankopplats med arbetet inom riksdagen som väckte mest frågor för min del. Samarbetet mellan dessa enheter var visserligen mycket intimt såväl under stormaktstidens krigsår på 1600-talet som på frihetstiden, men i den form riksdagen och dess verksamhet presenteras blir behandlingen anmärkningsvärt ytlig i jämförelse med många andra förvaltningsområden. Bland annat utskottsväsendets roll, och hur ”politiken” därigenom koncentrerats samt det omfattande arkivmaterial som uppstått till följd av riksdagens arbete (inklusive betänkanden, promemorior, ändringsyrkanden och petitioner) skulle ha krävt en utförligare behandling. Utskott, deputationer och sekreta utskott omnämns över huvud taget inte i det i övrigt utmärkta sakregistret.

Hur riket styrdes är ett klart och tydligt formulerat verk som har utarbetats av en expert på området med stor sakkunskap och säker hand. Det kommer säkerligen att vara till stor nytta både för amatörer och sakkunniga med intresse för detta slags frågor, såväl i Sverige som i Finland. Boken ger en synnerligen koncentrerad presentation av en stor mängd central information och är av ett slag som det i högsta grad funnits en beställning på i Sverige. Asker når alltså upp till sin uttalade målsättning: att skriva en bok som fungerar både som läro- och handbok. Boken erbjuder grundläggande kunskaper på förvaltningens område såväl som politikens, samtidigt som författaren gör många intressanta iakttagelser som hänför sig nutida fenomen. Ett exempel på detta är hans reflektioner kring den makt som innehades av det tidigmoderna svenska rikets konungar jämfört med dagens diktatorers. Författaren visar också på flera luckor i forskningen, vilka borde ägnas större uppmärksamhet än hittills (se t.ex. s. 52, 228, 229).

Petri Karonen

Nätverk inom släkter och i lokalmiljö

Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift 47, 449 s., Helsingfors 2006.

Såsom tidigare årgångar innehåller Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift för 2006 en rad undersökningar av varierande omfång. De flesta av bidragen i den fylliga volymen behandlar ämnen där nätverken under ständsamhällets tid spelar en viktig roll. Alla bidrag i volymen är på finska men har långa svenskspråkiga resuméer.

Under rubriken "Från rusthåll till agnhus. Slakten Knaapila-Ekorre från Kirvu by i Pälkäne" beskriver Tiina Miettinen och Ulla Koskinen en rusthållarsläkts öden från senare hälften av 1600-talet till de första årtiondena av 1800-talet. Knaapila hemman i Kirvu by i Pälkäne socken ägdes under första hälften av 1600-talet av en Bengt Bengtsson (Pentti Pentinpoika) som avancerade till ryttmästare och således hade nått en ställning där man hade hopp om att bli nobilerad vilket i hans fall dock inte skedde. Ryttmästaren hade även som donation fått hemman som han ägde från förut, men hans söner var bara ordinära ryttarbönder. Undersökningen börjar dock egentligen först fr.o.m. 1723, då ryttmästarens sonson som var rusthållare och länsman i Pälkäne socken uppgjorde sitt testamente och delade rusthållet mellan två av sina söner, medan tvenne andra fick endast kontanta medel och lösören. Författarna studerar giftermålsstrategierna och förändringarna i släktmedlemmarnas sociala status under fyra–fem generationer. Husbondeskapet övergick inte enligt traditionellt patrilineärt mönster från far till son utan enligt ett komplicerat och även konfliktfyllt mönster. Trots ytterligare en hemmansklyvning bevarades dock alla tre hemman som rusthållet kom att bestå av i slakten. Döttrarna och även sönerna kunde i många fall gifta sig med jämlikar på andra rusthåll. Härvid uppstod komplicerade nätverk av äktenskapsförbindelser inom den egna slakten och släkter på närbelägna rusthåll. Stora barnaskaror ledde dock till att flera inom slakten, särskilt mot slutet av 1700-talet, hamnade bland den obesuttna befolkningen.

Ett annorlunda slag av nätverk undersöks av Anu Lahtinen som under rubriken "Skyddslingar, medhjälpare och bråkmakare. Bipersoner inom den Flemingska släktkretsen" behandlar mindre lyckligt lottade medlemmars situation inom slakten Fleming och några befryndade släkter. De studerade skyddslingarna var vanligen ogifta döttrar, särskilt sådana som tidigt blivit föräldralösa, samt oäkta barn till medlemmar av denna högadliga släkt. Studien visar hur dessa mindre lottade släktingar togs om hand av slakten men även att några av de mest framträdande släktmedlemmarna såsom bröderna Erik och Ivar Fleming försökte nyttja kvinnliga anförvanters motgångar till egen fördel genom att tillvälla sig deras gods. Författaren intresserar sig särskilt för de oäkta barnens situation inom släktnätverken. Det visar sig att

dessa inte så sällan fick tjänst hos sina adliga syskon och andra släktingar och vid behov kunde ta hand om sina yngre adliga halvsyskon då dessa blev föräldralösa. Som exempel på sådana barn anføres marsken Klas Eriksson Flemings oäkta barn Olof och Philippa. Förutom sedan gammalt kända uppgifter om deras relationer till faderns familj presenteras ett brev av Katarina och Hebla Fleming från 1614, där dessa donerar två hemman i S:t Karins socken till Filippa och hennes man Johan Johansson.

Drygt hälften av volymen upptas av Veli Pekka Toropainens undersökning ”Inbördes förhållanden hos borgerskapet i Åbo under åren 1549–1660”, där nätverken inom borgerskapet i Åbo undersöks genom en analys av flera olika slags relationer mellan stadens invånare. Som referensram i undersökningen fungerar begreppet ”social reproduktion”, som författaren lånat av Leos Müller. Toropainen söker olika typer av nätverk i staden genom att granska, huvudsakligen med hjälp av kameralt material samt domboksmaterial, bl.a. kronans och stadens upplands inverkan på borgerskapet, stadsförvaltningens personal, borgerskapets storlek och struktur samt dess sociala sammansättning, nyrekryteringen till borgerskapet, köpmännens engagemang i skeppsbolag, de kommersiella relationerna mellan borgarna, pant-, skuld- och borgensförbindelser, spridningen av ekonomiska risker, äktenskapens betydelse för handelshusens fortbestånd, valet av boningsort i relation till referensgrupperna samt besättandet av förtroendeposter i stadens administration och medlemmarna i några hantverkaryrken. Den tematiska mångfalden tillåter inte någon djupare analys av nätverksdynamiken utan framställningen har en klart deskriptiv prägel. I undersökningen ingår ett flertal mycket nyttiga och arbetsdryga bilagor, bl.a. över dem som 1624–1660 svurit borgared och över gårdsförsäljningar i staden vilka registrerats i rådstuvurätten 1631–1660.

I slutskedet av det tjugofemåriga kriget mot Ryssland 1570–1595 blev ett par–tre hundra personer 1592 bortförda från Jääskis härad till Ryssland. Anssi Mäkinen har ur kameralt material insamlat uppgifter om de bortförda och uppräknar alla dem som i häradet gick detta oblida öde till mötes. En central fråga i undersökningen är i hur stor utsträckning de bortförda kunde återvända hem efter fredsslutet 1595. Enligt fredstraktaten i Teusina skulle båda krigförande parter frige de av dem tillfångatagna. Blott en del av de till Ryssland bortförda återvände emellertid. För Jääskis häraads vidkommande kommer Mäkinen till slutsatsen att knappast någon av de bortförda återvände.

Under rubriken ”Mått i Sverige-Finland på 1500-talet. En undersökning om måttsystemen i Stockholm, Nyslott och Tavastehus år 1561” studerar Kalle S. Varis de olika måttsystemen i Savolax och i Tavastland, närmast i Rautilampi socken, i relation till de i Stockholm nyttjade måtten. Studien består av två till sin karaktär helt olika delar. Å ena sidan presenterar författaren sin uppfattning om skattetal och byamål samt odlingsystemet i Savolax och norra Tavastland, å andra sidan granskas måttsystemen särskilt med tanke på att fastställa storleken på de olika måttenheterna i nutida enheter.

I fråga om beskattningsförhållandena i norra Tavastland och Savolax presenterar Varis tolkningar som radikalt avviker från de forskningsresultat som fackhistorikerna kommit till. Sålunda hävdar han bl.a. för Tavastlands vidkommande att en *kilt* (från det svenska ordet gille, fi. *kilta*), som var liktydigt med ett gille (eller gillesamfund), bestod av de rökar, d.v.s. skattehemman, vilkas sammanlagda odlingsareal motsvarade 3 pounds utsäde och således en krok eller helskatt. Den skattespannmål som dessa gillen hade att betala odlades separat på en för ändamålet avgränsad areal i byns hemåker, och denna areal var i de olika byarna proportionell till byns kroktal. Odlingen av denna skatteproducerande areal ägde rum samfällt utan tegskifte och säden skördades samtidigt på hela arealen. Författaren uppvisar dock inte några som helst källbelägg vare sig i kameralt material, brevmaterial eller saköres- och senare domboksmaterial, varav existensen av sådana gillen och de postulerade åkrarna för produktion av skattesäd skulle framgå (s. 347, 350). Denna tolkning får inte heller något som helst stöd i tidigare forskning. Kiltbeskattningen var i själva verket en medeltida kyrklig skatt som uppbars av biskopen och som förekom i stora delar av landet. Sålunda förekommer ”*kiltispenningar*” inte i början av 1540-talet i Tavastlands Övre härad men nog på 1560-talet, sedan de kyrkliga skatterna reducerats till kronan.¹

För Savolax vidkommande hävdar Varis att den för skatteenheten *skattskinn* synonyma benämningen ”*arviopundland*” (*arffuepundland*, *arffpundlandh*) var ett ägorättsligt begrepp, som på finska egentligen heter *perintöpuntamaa* innehållande det svenska ordet ”*arv*” och avsåg avgränsade arealer ärvd (skatte)jord. Detta begrepp skulle sålunda inte, såsom forskningen hittills ansett, vara ett arealmått använt vid värderingen av svedjemarker för beskattningen. ”*Arviopundlandet*” uppges dock i källorna vara en av bönderna använd benämning, vilket också dess halvt finska form visar; förleden innehåller det finska ordet ”*arvio*”, värdering, uppskattning.²

Författaren försöker inte på något sätt att som stöd för sina nytolkningar bevisa att den gängse uppfattningen om beskattnings- och jordbesittningsförhållandena i Tavastland och Savolax skulle vara felaktig, och inte heller hänvisar han, med ett par undantag i detaljfrågor, till tidigare forskning. Det förblir oklart om detta sker av okunskap eller om han medvetet nonchalerar existerande forskning. Sålunda anförs t.ex. att utsädestätheten för åker- och svedjebbruk i Jockas socken var 261 liter per hektar på 1500-talet (s. 361), medan uppgifter från början av 1800-talet för det aktuella området, då det

¹ Kauko Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota*, Historiallisia tutkimuksia 55 (Helsinki 1962), s. 118, 125 not 25, 129, 150–151, 139–140, 165, 168–169, 175, 178; Armas Luukko, 'Kiltispenngar', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid VIII* (Helsingfors 1963), s. 388–389. FRA 2: 181–202; 2886: 4.

² Kauko Pirinen, 'Savon keskiaika', *Savon historia I* (Kuopio 1988), s. 356, 372–374; Kauko Pirinen, *Savon historia II:1* (Kuopio 1982), s. 51–76, 416–417.

traditionella jordbruket ännu inte genomgått genomgripande förändringar, ger vid handen att utsädestätheten för korn i åker var 267 l/ha och i svedjor uppenbarligen på samma nivå, medan utsädestätheten för råg i åker var 160 l/ha och i svedjor 80–126 l/ha, med det glesaste utsädet i huuhtasvedjor. Författarens siffror skulle innebära att det odlades enbart korn i Jockas som dock hörde till det östfinska svedjebruksområdet, där huuhtasvedjorna var dominerande med råg som huvudsaklig gröda. Också för Rautalampi sockens vidkommande skulle den framförda utsädestätheten, 348 l/ha, helt utesluta svedjebruket som dock vid mitten av 1500-talet var dominerande även i denna region för savolaxisk nykolonisation.

Av helt annorlunda karaktär är Varis behandling av de olika måttssystemen. Som inspirationskälla för analysen av dessa system fungerar uppenbarligen Nils Sahlgrens artiklar om tunna och spann i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* och den av Sahlgren använda metodologin för att bestämma rymdmåttens storlek under medeltid och 1500-tal. I framställningen tas till utgångspunkt, förutom kända medeltida rymdmått såsom Rostock- och Stralsundstunnorna, de olika måttenheter som var i bruk i Stockholm, och i beräkningarna nyttjas olika existerande alnmått. Vid beräkningen av måttenheter begränsar sig författaren inte enbart till i källmaterialet konstaterade måttenheter utan konstruerar även hypotetiska mått som kan räknas fram med de olika längdmåtten. Varis kopplar även rymdmåtten till besmans- och vågvtssystemen genom att utnyttja den specifika vikten för vatten, lakegodsvavar (strömning), osaltad strömning och övrig fisk samt för torr spannmål. I fråga om spannmålmåtten i Savolax under 1500-talet kommer studien till slutsatsen att spannen och tunnan, omräknade till nutida mått, var av betydligt mindre volym än som anförts i litteraturen.³ Studiens främsta värde ligger i att där fastställs i moderna mått de måttenheter som var i bruk i Tavastland och i Savolax på 1500- och 1600-talen. Slutsatserna rörande sambanden mellan olika måttssystem och en del postulerade enheter får anses vara hypotetiska, och framtida forskning får utvisa i vilken mån de visar sig vara hållbara.

Eljas Orrman

³ Redan tidigare har liknande iakttagelser gjorts; Eljas Orrman, 'Svedjebruk på 1500-talets finska kungsgårdar', *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. Utgivna av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Nordiska museet och Sveriges Lantbruksuniversitet 7 (Stockholm 1995), s. 105, 107 not 40.

En explosiv släkt på 1600-talet

Mirkka Lappalainen, *Suku – Valta – Suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*, 442 s., ill., WSOY, Helsinki 2005; *Släkten – Makten – Staten. Creutzarna i Sverige och Finland under 1600-talet*, 392 s., ill., Nordstedts, Stockholm 2007.

Uppgiften som Mirkka Lappalainen förelagt sig är att syna 1600-talets svenska stormakt och förhållandet mellan adelsståndet och staten. Uppgiften utförs på stadig biografisk grund genom en granskning av i första hand tre representanter för en släkt, närmare bestämt frälsesläkten Creutz med sin bas i östra Nyland, och av släktens snabba frammarsch på den rikspolitiska arenan. Det är en lyckad utgångspunkt eftersom den maktelit som undersöks själv uppfattade det mesta av sin verklighet just utifrån släktperspektivet.

Om Lappalainens undersökning har någon tendens så skulle det närmast vara följande: Aristokratfördomandet har varit ett bärande tema i mycken nationell historieskrivning, såväl i Sverige som i Finland. I dessa ”stora berättelser” har kungen och folket upprepade gånger fått finna varandra i uppgörelser med den illistiga och egenkära adeln. Trots att detta perspektiv modifierats av kritiker i snart tvåhundra år har det överlevt, åtminstone i populärare framställningar av historien, och författaren till denna avhandling om Creutzarna syns ge sig orsak att dra en lans för den av många historikergenerationer så förtrampade adelseliten.

Släkten Creutz är alltså den stomme på vilken denna undersökning och doktorsavhandling är byggd. Men inte förrän på sidan 78 (resp. 74 i översättningen) får läsaren stifta bekantskap med släkten och de tre huvudpersonerna Ernst, Lorenz och Ernst Johan Creutz. De föregående sidorna har författaren ägnat åt att diskutera ihop sig med tidigare forskning – rentav föredömligt tydligt och kunnigt. Ändå frågar man sig om inte här finns ett problem (ett problem som inte är författarens till denna studie, utan det akademiska historieämnets, när ämnet som i detta fall har förmånen att visa upp sig utanför universitetens seminarierum). Boken – såväl originalet som översättningen – är nämligen snyggt producerad och skäms inte för sig på vilken bokhandelsdisk som helst. Är det då klokt att en inledande apparat, föreskriven av forskarseminariernas grundlighet och tradition, får dominera på detta sätt? Ja, är det kanske hädiskt att fråga sig om inte denna beläsenhet och teoretiska medvetenhet kunde ventileras i något mera internt akademiskt sammanhang innan opuset sätts under pressen?

Lappalainens studie tar sin början i det kaotiska 1590-talet då den nyländska adeln som bodde längs Finska vikens kust såg sig tvungen att byta sida och ordna in sig under hertig Karl, efter att kung Sigismund inte lyckats skydda de sina och deras egendomar. Adeln bytte nu på flera sätt ansikte, även på ett självmedvetet sätt: Erengisle Larsson (son till Lars Mårtensson som i Viborg

fått plikta med sitt huvud för att ha varit kungen trogen) började kalla sig Ernst Creutz på 1610-talet, och därefter skulle hans söner även heta Creutz (och inte Ernstsson eller Erensislesson efter det äldre manéret). Faderns fördelaktiga gifte med en ung och rik änka av baltisk adel skyndade förmodligen på förvandlingen. En annan viktig faktor bakom hans framgångar var Sveriges krigiska utrikespolitik i kombination med hans klientförhållande till Jacob De la Gardie. Ernst Creutz lämnade snart aktiv militärtjänst för en rad förvaltningsuppdrag som förde från Riga till Dorpat och till Gävle.

Sönerna Lorentz och Ernst Johan (sedermera "d.ä." i bägge fallen till åtskillnad från avkomlingar med samma förnamn) inledde inte heller som fadern karriären som krigare, utan med påkostade studier och resor bl.a. till universiteten i Dorpat, Groningen och Leiden, och i den yngre Ernst Johans fall ytterligare till Amsterdam och Strasbourg.

Bergsbruket och bergskollegiet, med sin centrala ställning i den nya maktstaten Sverige, utgjorde den främsta basen för den äldre sonen Lorenz remarkabla karriär, då han avancerade från assessor i kollegiet till vice president och landshövding för Stora Kopparbergs län. Han blev även landshövding för Åbo och Björneborgs län och Finlands bergsmästare. Aktiv på riksdagarna och riddarhuset blev han riksråd 1660. Senare skulle han även bli häradsdomare för Västerbotten och Lappland, vilket närmast var en förvisning från maktens centrum och en följd av hans beroende av den gamla aristokratin som småningom började förlora greppet om makten. Genom att han lyckades vinna Karl XI:s förtroende följde dock nya centrala uppdrag och slutligen ett förtroende – som skulle visa sig ödesdigert – för hans skicklighet att klara trängda lägen som ledde till att Creutz som en man utan marin erfarenhet utnämndes till amiral. Detta medförde hans egen och svenska flottans ruin, då flaggskeppet Kronan exploderade och flög i luften med man och allt, efter att den oprövade befälhavaren gett order om en förhastad manöver i konfrontation med en dansk-holländsk flotta. Före sin död hade Lorenz Creutz hunnit stå i ledningen för de omfattande och märkliga häxprocesser som ägde rum i Dalarna i slutet av 1660-talet, samt, som ett monument över sina och släktens framgångar, uppföra ett barockslott i sten, Sarvlaks, beläget i Pernå i centrum för släktens egendomar och jordinnehav.

I dessa trakter, framför andra, fortlevde släkten, förgrenade sig genom giftermål med annat frälse och kom sig till mångahanda uppdrag och ämbeten. Gustav Philip Creutz, ambassadören, kanslipresidenten och poeten, för att ta det kanske mest framstående exemplet, var sonson till Lorentz son och började sina dagar 1731 på Anjala gård i Kymmenedalen som frukten av Creutzarnas allians med släkten Wrede af Elimä och växte sedan upp på Malmgård, det andra creutzska huvudsätet vid sidan av Sarvlaks. Därefter förde hans bana över Stockholm och Madrid till Paris och mångårigt umgänge med den franska upplysningens snillen. Men tillbaka till 1600-talet och Ernst Johan Creutz, en person vars karriär och förehavanden verkligen granskas i Mirkka Lappalainens bok.

Tjugofem år gammal och boklörd som få av sina ståndsbröder inledde Lorenz yngre bror Ernst Johan sin ämbetsmannabana som assessor i Svea hovrätt. Men där gjorde han sig på åtta år omöjlig med sina arroganta uttalanden och sin frekventa frånvaro. Flera dylika incidenter i Creutzarnas liv vittnar om den för seklet, och i synnerhet för adelsståndet, ytterst ömtåliga äran och de våldsamma uppträden som alltid låg nära till hands. På riddarhuset för Ernst Johan ut i så våldsamma beskyllningar – i sin irritation över kontrollkommissioner och de herrar som i Stockholm hade att besluta om en tjärbränning vars verklighet de inte kände – att han avlägsnades från sessionen. Hetsigheterna eldades ofta av ruset, som vid en incident på slottet som ledde till att Ernst Johan förpassades från Stockholm till en ändå rätt hedersam plats som nyländsk landshövding.

I sin nya residensstad Helsingfors fortsatte Ernst Johan Creutz att råka i konflikt med än den ena än den andra vars existens på något sätt kunde tyckas inskränka på landshövdingens egen makt och härlighet (lokal adel, borgmästare). En dryckesdränkt natt i den då oansenliga staden avfyra en kanon med följden att ett hus tillhörigt en Creutz misshaglig borgmästare led skada och att borgmästarfamiljen utsattes för fara. Den som här försökte skrida till rättsliga åtgärder kunde vara säker på att förlora processen. Efter broderns våldsamma död utnämndes Ernst Johan ännu till hovrättspresident i Åbo, och kunde där fortsätta att tvista med biskop Gezelius om företrädet i rangfrågor.

Om denna avhandlingens författare verkligen känt sig manad att försöka rehabilitera adelns rykte inom historikerskrået, så hade hon varit värd en mer sympatisk man än Ernst Johan Creutz. Lappalainen tolkar dock gärna landshövdingens vildsinta framfart till det bästa: centralförvaltningens man måste sätta sig i respekt i lokalsamhället.

Det är utmärkt att Lappalainen's bok relativt snabbt kunnat översättas till svenska och ges ut i Sverige, och på så vis bli tillgänglig för de forskare i stormaktstidens historia som inte behärskar finskan. Översättningen kunde dock ha bearbetas grundligare. För sådant finns sällan resurser; redan en stor översättning är dyr nog för ett förlag. Och det skall understrykas att översättningen från finska till svenska av dylikt litet äldre historiskt material verkar höra till det allra kinkigaste (d.v.s. det mesta av källorna och mycket av forskningslitteraturen är på svenska, allt återgivet i originaltexten på finska, förtjänstfullt utan tvivel; det svåra är sedan att överflytta allt till svenska igen, då exakta, övliga och tidsspecifika begrepp och uttryck gått förlorade för översättaren).

Bokens illustrationer är sympatisk fastän ganska anspråkslös. Även den vittnar om författarens vilja och osparade möda att på olika sätt fånga sitt ämne: svartvita bilder av minnesmärken från 1600-talet, hus och gårdar, som författaren själv fotograferat på ort och ställe.

Det är glädjande med nya och fräscha ansatser inom den biografiska genren, liksom att – då 1700-talet börjat få allt flera skrivande företrädare inom

de historiska disciplinerna i Finland – se historiker av facket gräva djupare i 1600-talet. Detta biografiska arbete är ovanligt på flera sätt, dels handlar det inte om en enda person utom om ett antal mer eller mindre framstående representanter för en släkt, dels framskrider framställningen inte alltid strikt kronologiskt (från vaggan till graven). I stället avhandlas tema efter tema som är relevant för en eller flera av de porträtterade. Dessa teman fångar mycket av det väsentliga i själva den tidsepok som skildras.

Boken avslutas med ett helt suveränt slutkapitel där författaren ser sakerna liksom *von oben*. Med skarp sociologisk blick identifierar Lappalainen de frågor och förhållanden av större och mindre betydelse som möjliggjorde och som begränsade Creutzarnas framgångar i den svenska maktstaten på 1600-talet.

Henrik Knif

Knektersättarna som infanteriets manskapsresurs under trettioåriga kriget

Mikko Huhtamies, *Knektar och bönder. Knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget*, 236 s., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2004.

Fr.o.m. 1980-talet har de sociala och ekonomiska konsekvenserna av statsmaktens uttag av manskap till krigstjänst under det svenska rikets stormakts-tid tilldragit sig betydande intresse, medan man i forskningen tidigare i högre grad begränsade sig till de militära aspekterna av manskapsuttaget. Bland de forskare som undersökt utskrivningarna till infanteriet i ett större samhällsleligt perspektiv är det skäl att nämna Jan Lindegren i Sverige och Nils Erik Villstrand i Finland.

De män som vid utskrivningarna under trettioåriga kriget blev uttagna till krigstjänst hade små utsikter att klara sig med livet i behåll från militärtjänsten, inte så mycket på grund av stridshandlingarna som till följd av epidemier som decimerade manskapet såväl i fältlägren som i garnisonerna. Därför försökte de som hade möjligheter därtill slippa tjänstgöringen genom att skaffa sig en ersättare. Anskaffandet av ersättare för utskrivna knektar samt vilka dessa ersättare var, är föremål för Mikko Huhtamies avhandling. Undersökningsområdet omfattar socknarna Eura, Vittis, Kumo, Loimijoki (Loimaa) och Ulfsby i Nedre Satakunda. Av socknarna var Kumo och Ulfsby samt del-

vis även Eura utpräglade åkerbruksområden medan boskapsskötseln spelade en större roll i de agrara näringarna i Loimijoki och Vittis. I de förstnämnda socknarna fanns även gammal frälsejord och sätesgårdar från medeltiden och 1500-talet. Tidsmässigt omspanner undersökningen perioden 1631–1648.

Efter att inledningsvis ha behandlat relationerna mellan kronan och lokalsamhället ur utskrivningsproblematikens synvinkel samt redogjort för sin syn på karaktären av relationerna mellan släkt, familj och individ samt dynamiken inom lokalsamhället och bondementaliteten och efter att ha presenterat undersökningens frågeställningar och uppläggning, presenterar Huhtamies utskrivningarna i ett europeiskt perspektiv samt därefter bosättningen, näringarna och befolkningen i undersökningsområdet. Därpå följer en redogörelse över de olika alternativ som hemmanen, d.v.s. bondehushållen, hade möjlighet att ty sig till när det gällde att befria hemmanet från utskrivningar eller att få hushållsmedlemmar som utskrivits eller kunde befaras bli utskrivna befriade från krigstjänst. Därefter följer de centrala kapitlen i undersökningen, ”Lejningen i undersökningsområdet”, ”Knektersättarens lega”, ”Knektersättaren – spelbricka eller medspelare i ersättersystemet” och slutligen ”Ersättersystemet och ödeläggelsen”.

Det centrala källmaterialet för klarläggandet av ersättersystemets omfattning utgörs av roterings- och utskrivningslängder samt mönsterrullor, medan domböckerna intar en central ställning för klarläggandet av hur ersättersystemet fungerade i praktiken.

Hemman med tillräckliga resurser kunde åta sig att utrusta ryttare och därigenom undandra sig utskrivningarna till infanteriet. Man kunde också ansöka om befrielse från utskrivning samt anskaffa en ersättare för den som utskrivits till knekt. Manskapsuttaget i Huhtamies undersökningsområde under perioden 1626–1630, d.v.s. före den egentliga undersökningsperioden, uppgick till 739 man, d.v.s. 147 per år. Under den period som behandlas i avhandlingen, 1631–1648, var utskrivningstungan betydligt lägre. Under denna period uttogs vid 12 utskrivningar sammanlagt 900 knektar från skatte- och kronohemmanen, d.v.s. i genomsnitt 75 man per utskrivning. Dessa hemmanskategorier – utan ryttarhemmanen – uppgick till ca 1 100 år 1631 och till ca 840 år 1649. Minskningen i antalet skatte- och kronohemman som roterades berodde på de ökade frälse donationerna och ett större antal ryttarhemman.

Huhtamies räknar i likhet med tidigare forskning med att de som i roterings- och utskrivningslängderna antecknats som drängar i verkligheten var ersättare för sådana som ville undgå att tas ut till militärtjänst, på samma sätt som de som entydigt betecknats som legokarlar. Av de 900 utskrivna i undersökningsområdet var legokarlarnas andel 26 % och drängarnas 13 %, sammanlagt ca 40 %.

Huhtamies finner stora skillnader i ersättarnas andel av de utskrivna i de undersökta socknarna. I Eura, Loimijoki och Vittis uppgick andelen ersättare till 28–34 % av de utskrivna medan deras andel i Kumo och Ulfsby var

blott 12–20 %. Då även de under beteckningen dräng utskrivna beaktas, blir procenttalen för Eura, Loimijoki och Vittis 40–46 % och för Kumo och Ulfby 24–31 %. Däremot var andelen utskrivna bönder betydligt högre i Kumo och Ulfby, 16–21 %, medan deras andel i de tre övriga socknarna var betydligt lägre, 9–11 %. Dessa skillnader sätter författaren i samband med socknarnas olika socio-ekonomiska struktur. Kumo och Ulfby var utpräglade spannmålsproducerande områden där jordbesittningen var ojämnt fördelad. I dessa socknar fanns stora hemman som var av frälse natur eller ryttarhemman, medan skatte- och kronohemmanen hade små åkerarealer och begränsade boskapsbestånd. I Eura, Loimijoki och Vittis var jordbesittningen däremot jämnare fördelad och möjligheterna till boskapsskötsel betydligt bättre. I Kumo och Ulfby hade skatte- och kronohemmanen som var utsatta för utskrivningarna mindre ekonomiska resurser för avlöning av ersättare medan boskapsskötseln i de övriga socknarna gav ett överskott som kunde användas för att skaffa ersättare. I de två förstnämnda socknarna försämrades möjligheterna att engagera ersättare ytterligare av att de manliga element som vanligen levererade ersättare sökte sig till frälsehemmanen i socknarna, vilka vid undersökningsperiodens slut uppgick till 40 % av de kamerala hemmanen. I dessa socknar fanns dessutom ett stort antal säterier, där tjänstefolket var helt befriat från utskrivningarna. I de tre övriga socknarna var frälsejordens andel vid slutet av den undersökta perioden betydligt mindre, endast 17 %, och det ypperliga frälset, med undantag av Eura, var i dem av ringa omfattning.

Ersättare för knektar som utskrivits eller skulle utskrivas anskaffades på flera olika sätt. En ersättare kunde lejas av en eller flera bönder i roten eller efter 1642 av ett hemman. Legokarlen kunde i utskrivningslängden vara inskriven i samma rote som den som han skulle ersätta. Han kunde också komma från annat håll, oftast dock från samma socken, men i inte helt få fall även från långväga orter – kartorna 3 och 4 som visar utsocknes ersättares hemssocknar är inte helt kompletta. Före 1642 var det normala att lejnningen av ersättare ägde rum först vid mönstringen av rekryterna, d.v.s. då de inskrevs i armens rullor, fr.o.m. detta år i anslutning till utskrivningsförrättningen, då uttaget till militärtjänst ägde rum. Såsom ovan nämnts betraktas drängarna i utskrivningslängderna som lejda ersättare. När rotarna fr.o.m. 1642 bestod av hemman, blev det vanligare att man förberedde sig för kommande utskrivningar genom att anställa unga pojkar som drängar eller genom att ta en fosterson, ”soldatgosse”, som uppfostrades på hemmanet för att, när det blev aktuellt, få träda som ersättare i stället för någon annan som utskrivits från hemmanet. Mot slutet av den undersökta perioden blev det i de undersökta socknarna generellt sett svårare att anskaffa ersättare, vilket ledde till att andelen utsocknes bland ersättarna ökade.

Huhtamies visar att legorna för ersättarna steg betydligt i undersökningsområdet under 1600-talet. De mer än fördubblades från 1630-talet till slutet av den undersökta perioden. I Satakunda var ersättarnas vederlag dock

betydligt lägre än i Österbotten och Savolax där bondehushållen tack vare tjärbränningen hade möjlighet att skaffa sig kontanter som kunde användas för lejande av ersättare. I Sverige ser ersättningarna för knektersättare ut att ha varit betydligt högre än i de sistnämnda finska landskapen.¹

Författaren granskar även ersättersystemet i undersökningsområdet i relation till hemmanens näringsstruktur och deras bristande förmåga att betala skatter, som i skattematerialet kommer till synes som ”kameral ödeläggelse”. Författaren visar övertygande att möjligheterna att skaffa ersättare har varit sämst för de skatte- och kronobönder som hade små boskapsbestånd. Däremot hade de bönder som lejde knektersättare i regel rikligt med boskap. De ekonomiska förutsättningarna för skatte- och kronobönderna att leja knektersättare var sämst i Kumo och Ulfby, där spannmålsodlingen dominerade och möjligheterna att utvidga odlingarna var mycket begränsade vartill kom att hemmanen i dessa socknar var högt mantalssatta i förhållande till deras ekonomiska resurser. I de övriga socknarna var situationen bättre på grund av den mera omfattande boskapskötseln. Få av de hemman som hade rikligt med boskap och lejde knektersättare hade ödeanteckningar i de kamerala källorna.

Framställningen är inte problemfri i alla avseenden. Vid behandlingen av det svenska utskrivningssystemets utveckling anförs att den legala grunden för utskrivningarna utgjordes av 1544 års ”försvarsordning”, ett beslut som skulle ha fattats av riksdagen i Västerås 1544 och som gav kungen rätt att verkställa kvoterade lantvärnuppåd (s. 36–39). Det har dock visats att något sådant beslut inte har fattats vid nämnda riksdag.² Inte heller helt övertygande är författarens argumentering för att det var först i anslutning till Gustav II Adolfs omorganisation av militären på 1620-talet som utskrivningarna blev permanenta (s. 39). De var nog satta i system redan tidigare. Det var snarast det faktum att konstant krigstillstånd rådde i riket fr.o.m. nämnda årtionde som ledde till att utskrivningarna blev en återkommande börda för allmogen.

Undersökningens slutsatser grundar sig i stor utsträckning på analys av sammanställd statistik. Behandlingen av det insamlade kvantitativa materia-

¹ Huhtamies har från olika källor samlat in ett trettioåttal uppgifter om knektersättares legor från Sverige, främst Värmland och Uppland. Det har dock undgått honom att Hakon Svenne i sin undersökning om den svenska adelns ekonomiska privilegier i en exkurs om lejning av knektar har presenterat närmare trettio uppgifter om ersättares legor, främst från Älvsborgs län, Skaraborgs län och Jönköpings och Kronobergs län. Hakon Svenne, *Den svenska adelns ekonomiska privilegier 1612–1651 med särskild hänsyn till Älvsborgs län* (Göteborg 1933), s. 360–361.

² Lars Olof Larsson, ”Gustav Vasa och ”den nationella hären””, *Scandia* 39 (1967), s. 254–267; Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesambälle*, *Studia Historica Upsaliensia* 161 (Uppsala 1990), s. 109–110.

let ger dock upphov till ett antal invändningar. I tabellerna 13–21 redovisas de olika kategorierna utskrivna i undersökningsområdet åren 1631–1648. Dessa tabeller uppges redovisa dem som utskrivits vid *utskrivningarna*. De utskrivna grupperas i följande kategorier: legokarlar jämte drängar; bönder och bondsöner; övriga. Det sammanlagda antalet utskrivna inom dessa kategorier uppgick dock till endast 663, d.v.s. 72 % av det totala antalet utskrivna 900 man. Någon förklaring till detta ges inte direkt, men förklaringen finner man i tabell 45, där förhållandena i undersökningsområdet jämförs med delar av Egentliga Finland för perioden 1637–1642. I sistnämnda tabell ingår som en egen kategori ”utbyteskarlarna”, som i undersökningen avser sådana, med vilka redan utskrivna knektar ersattes, vanligen vid mönstringen. I nämnda tabell är antalet utskrivna i kategorin ”Andra (utskrivna)” 108, medan motsvarande kategori, ”Övriga utskrivna” i tabell 21 uppgår till blott 52 för den nämnda kortare perioden. Om man dock till dessa lägger de befriade, d.v.s. 60 (tabell 10), kommer man till siffran 112; sålunda torde kategorin ”Andra (utskrivna)” i tabell 45 omfatta både övriga utskrivna samt de befriade. Om dessa iakttagelser tillämpas på hela den undersökta perioden 1631–1648, får man sammanlagt 882 utskrivna, då ”utbyteskarlarna”, ”de övriga” jämte ”de befriade” inkluderas i siffermaterialet – då är inte de förrymda medtagna. Med denna addering kommer man nära siffran 900. Då såväl utskrivningsförrättningarna som de därpå följande mönstringarna beaktas blir ersättarnas andel av de till fotfolket uttagna andel betydligt högre än tabellerna 13–21 ger vid handen.

Tabellerna 13–21 redovisar således inte alla dem som utskrivits vid utskrivningsförrättningarna. En annan kritisk punkt i manskapsuttaget var mönstringarna, då manskapet inskrevs i militärens rullor. Relationen mellan utskrivning och mönstring presenteras nog av författaren enligt de normativa källorna, men detta regelverk har inte i tillbörlig grad beaktats i den statistiska behandlingen. Analysen av de utskrivna borde ha omfattat alla dem som utskrevs vid utskrivningsförrättningarna oberoende av om de sedan vid mönstringarna blev intagna i rullorna eller undgick militärtjänsten genom att skaffa fram ”utbyteskarlar”. I den statistiska behandlingen borde ersättandet av utskrivna vid mönstringarna med ”utbyteskarlar” ha behandlats helt separat från de populationer som vid utskrivningarna uttogs till militärtjänst. Då skulle omställningen i lejningspraxis i samband med 1642 års reform antagligen ha framträtt tydligare.

Samhällsförhållandena och den sociala dynamiken inom lokalsamhället presenteras i avhandlingen på ett anmärkningsvärt schablonmässigt sätt. Författaren utgår från att det i regel var inom slakten som man avgjorde vem som utsågs till ersättare utgående i regel från enbart ekonomiska hänsyn, medan den biologiska familjens roll i detta sammanhang tonas ner. I Philippe Ariès efterföljd tillmäts familjen enbart en ekonomisk och samhällelig roll, medan de känslomässiga banden i familjrelationerna nedtonas utan att ta hänsyn till att Ariès uppfattning blivit ifrågasatt med empiriskt material också för de

nordiska ländernas vidkommande.³ Dessa uppfattningar styr sedan framställningen på ett märkbart sätt. På ett flertal ställen ses släktens roll *a priori* som så självklar att den inte behöver bevisas (t.ex. s. 84, 89, 93, 102, 106, 115). I domboksmaterialet låter släktskapen sig ofta inte bevisas, men att förutsätta släktskap i sådana fall då det inte entydigt framgår av källorna är trots detta inte försvarligt. Avsaknaden av känslomässiga band mellan barn och föräldrar tas också för given vid analysen av de enskilda fallen i domboksmaterialet.

Den publicerade avhandlingen är en översättning från finska. Översättningen är, trots att översättaren är en professionell historiker, i mera än ett avseende problematisk. Stilistiskt är översättningen ojämn och innehåller på sina ställen oidiomatiska uttryck, t.ex. ”pojkräng” för ”drängpojke” (s. 105). Ett antal äldre – men också några alltjämt använda termer – blir felaktigt och missvisande översatta. Sålunda översätts finskans ”*kihlakunnantuomari*” med ”häradssdomare” (*pro* häradshövding), ”*sotamarsalkka*” med ”krigsmarskalk” (*pro* fältmarskalk), och ryttmästaren och (under)jägmästaren Otto Johan (von) Grothusen kallas ”jaktfogde” (s. 52). Också den kamerala och administrativa terminologin har berett översättaren problem. Mantalslängderna som upprätthålls för uppbörden av mantalspenningarna kallas ”mantalsböcker”, dock inte alltid. Käranden i en rättsprocess betecknas som ”åklagare”, och de administrativa socknar, som vanligtvis fungerade som tingslag och som i forskningen kallas ”jordeboksocken” eller ”länsmanssocken”, benämns i avhandlingen ”tingssocken”, måhända under inflytande av finskans ”*käräjäkunta*” (tingslag).

I avhandlingen fördjupar Huhtamies på många sätt kännedomen om det ersättersystem som i det svenska riket växte fram jämsides med utvecklingen av utskrivningssystemet. De kanske mest intressanta resultaten gäller de ekonomiska förutsättningarna för att finansiera lejandet av ersättare. Redan tidigare forskning har visat att bondeekonomins binäringar, i Finland främst tjärbränning, skapade förutsättningar för avlönande av ersättare. Undersökningen visar övertygande att situationen inom jordbruksnäringen var likartad. En ensidig produktionsinriktning i bondejordbruket på spannmålsodling skapade dåliga förutsättningar för ackumulering av sådana penningtillgångar som krävdes för att kunna bekosta ersättare, medan däremot stora boskapsbestånd underlättade anställandet av sådana. Också kunskapen om den praxis som utformats i lokalsamhället för att engagera ersättare, även med sikte på framtiden, utökas, och detsamma gäller konkurrensen om delaktighet i avlidna men också ännu levande knektars avlöning som kunde stiga till betydande belopp.

Eljas Orrman

³ T.ex. Eva Österberg, 'Människor och mirakler i medeltidens Sverige', *Studier tillägnade Herman Schück* (Stockholm 1985); Beatrice Moring, 'Allmogens barnsyn i det agrara Finland och överhetens vantolkningar av densamma', *HTF* 78 (1993:1); Malin Lennartsson, 'Oskuld och ondska? Bilden av barn och styvföräldrar i tidigmodern tid', *Tid & tillit. En vänbok till Eva Österberg* (Stockholm 2002).

Pastellmålaren Gustaf Lundberg i Paris och i Sverige

Merit Laine & Carolina Brown, *Gustaf Lundberg 1695–1786. En porträttmålare och hans tid*, Nationalmusei skriftserie 19, 278 s., ill., Nationalmuseum, Stockholm 2006.

Porträttet av den unga schackspelande svarta pojken, Adolf Ludvig Gustaf Fredrik Albert Couschi, oftast kallad Badin, kan vara den mest berömda av Gustaf Lundbergs pasteller. Badin var född i Västindien, och i början av 1760-talet överlämnades han i egenskap av naturbarn och exotisk servitör till drottning Lovisa Ulrika. Porträttets undertoner, dolda meningar och symboler är fångslande. Dock var de galanta adelsmännen och de graciösa adelsdammerna Lundbergs vanligaste modeller, och detta blev grunden för hans succé som 1700-talets främsta porträttmålare i Sverige.

Biografi är en viktig, intressant och utmanande genre inom historieskrivningen. Merit Laine och Carolina Brown har tagit denna utmaning seriöst. Deras ambitiösa mål är inte bara att skriva om Gustaf Lundbergs målningar ur konsthistoriska synvinklar utan också att anknyta hans liv och verk till en kontext, den samtida världen. Det är ett lyckat val; biografien över pastellmålaren Gustaf Lundberg växer fram till en studie om 1700-talets måleri, porträtt i synnerhet, och pastellernas teknik, om konstteoretiska diskussioner, de utländska konstnärernas möjligheter att utbilda sig i Frankrike och leva på sin konst, konstnärernas karriär från begynnelsens relativa obekantskap till höjdpunkterna och den stora succén, konstmarknaden samt beställarnas sociala och ekonomiska bakgrund.

Boken har indelats i fyra huvudavsnitt. Vart och ett handlar om en sida av Lundbergs liv och konstverk. I det första avsnittet presenterar Merit Laine och Carolina Brown sina metoder, teoretiska utgångspunkter och källor, varefter Merit Laine skriver mer allmänt om porträtt och porträttmålare samt pastellens ställning i den samtida franska konsten och den konstteoretiska diskussionen. Hon redogör också för konstnärens yrkesroll. Det kan noteras att samma argument som användes för att beskriva den ideala hovmannen eller hovdamen förekommer i 1700-talets diskussion om målarkonsten: den till synes naturliga och spontana gracen, förmågan att behaga, lättheten. ”Ett graciöst, fulländat måleri stöjder bilden av en graciös, fulländad hovman, medan ett dåligt måleri underminerar det, om än pose och dräkt är de rätta”, skriver Merit Laine. Porträttens publik och beställare var till stor del medlemmar av den sociala eliten, i vars liv, världsbild och konsumtionsmönster porträtten ingick som en viktig del.

En stor förtjänst i Merit Laines och Carolina Browns verk är användandet av många olika typer av källor. Laine och Brown har med en källkritisk blick

gått igenom inte bara Lundbergs egna efterlämnade papper och självbiografi utan också brev, dagböcker, memoarer, bouppteckningar och räkenskaper av de personer som beställde porträtt från Lundberg.

Andra avsnittet är traditionell biografisk forskning. Merit Laine skriver om Gustaf Lundbergs liv, släktförbindelser, studieår, resan till Paris och åren där 1717–1743, den korta perioden i Spanien 1743–1745 samt Lundbergs återkomst till Sverige och hans karriär som hovmålare fr.o.m. 1745.

Gustaf Lundberg föddes 1695 i den kunglige köksmästaren Gustaf Lundbergs och hans maka Sabina Richters familj. Föräldrarna dog tidigt, och Gustaf Lundberg uppfostrades i sin morfars, silversmeden Friedrich Richters, förmögna hem och senare i Uppsala. När Lundberg visade sig vara intresserad av målarkonsten satte Richter honom i lära hos hovmålaren David Krafft (senare adlad von Krafft). Merit Laine menar att det var David Krafft som rekommenderade Lundberg att resa till Frankrike och studera i Paris och inte i Italien, landet som på den tiden var det viktigaste målet för resande konstnärer. Perioden i Frankrike blev på många sätt viktig för Lundberg. Där blev han pastellist med Rosalba Carrera som förebild och inspiratör; där fick han också beskyddare vars kontakter hjälpte honom att knyta band till Paris högre societet. Hans viktigaste beskyddare var de svenska diplomaterna Niclas Peter von Gedda och Carl Gustaf Tessin. Lundbergs mest framgångsrika år i Frankrike var tioårsperioden från mitten av 1720-talet till mitten av 1730-talet. Efter det blev det i allt högre grad Maurice Quentin de La Tour som vann den parisiska societetens gunst. På 1740-talet vistades Lundberg två år i Spanien, men vistelsen i Madrid blev kort och otillfredsställande yrkesmässigt sett. När han år 1745 fick möjligheten att bli hovmålare hos det svenska tronföljarparet, Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, var det inte svårt för honom att bestämma sig för att resa tillbaka till Sverige.

I Sverige var Lundbergs namn inte obekant för den porträttbeställande eliten. Den nya tjänsten som hovmålare hjälpte honom att befästa sin position i Sverige. Lika viktigt – eller ännu viktigare – var de högadliga beskyddarna som t.ex. Tessin. Även om Lundberg hade framgångar som målare av adeln och blev en uppskattad medlem av den svenska konstakademien blev han aldrig högaktad utan förbehåll. I motsats till många andra konstnärer under frihetstiden blev Lundberg inte adlad. Enligt Merit Laine var det mycket av den orsaken att Lundbergs metod – pastell – inte var lika respektabel som oljemålning, och det gjorde honom och hans konst mindre vägande i den meningen att han ”bara” var pastellist. Sin största succé verkar han ha gjort genom att måla porträtt av adelsmän med deras fruar, av rika borgare, av vänner och kolleger. Hovet och adeln önskade att Lundbergs metod skulle ha varit det mera uppskattade oljemåleriet, inte ringa pastell. Merit Laine skriver att inte ens Lundbergs skicklighet inom sin teknik och genre, porträtten, räckte för att vinna full aktning och fylla hans roll som hovmålare i de långa traditionerna av oljemåleri.

Merit Laine har lyckats knyta samman de biografiska händelserna till ett större sammanhang. När man läser om Lundbergs liv får man veta mera också om svenska konstnärer, diplomater och andra resenärer i Paris samt om den parisiska konstvärlden, konstmarknaden och patron–klientrelationer. Skidringen av Lundbergs svenska period efter hemkomsten från Frankrike och Spanien är lyckad. Laine visar hurdan plats Lundberg fick inom Stockholms olika eliter, hovet, det förmögna borgerskapet, de lärda kretsarna och konstvärlden.

Tredje delen av boken handlar om Gustaf Lundbergs modeller och porträtts beställare. Detta avsnitt är bokens mest fascinerande och inspirerande del. Merit Laine och Carolina Brown har i detalj studerat olika typer av porträtt som Lundberg målade av medlemmar av den svenska eliten fr.o.m. 1740-talets slut. Ett porträtt var aldrig ”bara” ett porträtt utan tungt belastat med djupare bemärkelser och meningar som kunde läsas av samtidens åskådare. Merit Laine urskiljer tre olika variationer av de mansporträtt som Lundberg målade i Sverige – de militära, de civila och ämbetsporträtten – och analyserar dessa med utgångspunkt i tidens ideologiska, litterära och vetenskapliga strömningar. Hon placerar lika väl det förutnämnda porträttet av Badin som porträtt av riksråd, höga officerare eller unga hovmän i större sammanhang.

Gustaf Lundberg målade också ofta kvinnor; han har t.o.m. sagts vara kvinnornas målare. Lundberg avporträtterade dem som jaktgudinnan Diana, som romersk vestal, som herdinna, som morgonrodnadens gudinna Aurora, eller målade dem med en bok, en teatermask eller något annat föremål i handen. Carolina Brown skriver att damporträtten ofta hade en manlig motpart, ett pendangporträtt. På porträtten av kvinnor var det oftast mannens porträtt som också formulerade utseendet för kvinnans porträtt. Kvinnorna speglade mannens sociala status; de bokstavligen stod vid sin mans sida. Brown breddar sin tolkning till kvinnans olika roller på 1700-talet, den samtidigt fogliga och följsamma kvinnan och kvinnan som representerar den materiella världen och visar upp den för åskådaren med sina i detalj målade kläder och accessoarer.

Många högreståndsdamer ville låta framställa sig som herdinnor. Ett av de populäraste temana var porträtten *en Savoyarde* i vilka damerna avporträtterades som enkla bondflickor från alptrakterna i Savoien med en vevlira, *camera obscura* eller ett murmeldjur som attribut. Ett annat populärt tema var maskeradporträtt som speglade alla de för 1700-talets aristokrati så viktiga rollspelen, lekarna och maskeraderna på en både konkret och abstrakt nivå. Carolina Browns analys av damporträtt och av damernas olika roller i porträtten och i livet samt den roll som damerna hade i den europeiska högreståndskulturen är givande att läsa.

Den fjärde och sista delen av boken handlar om konstnärarbetets praktiska ramar. Merit Laine presenterar Lundbergs ateljé och medhjälpare, t.ex. de kopister som han behövde för att hjälpa honom producera de många

kopior av den svenska kungafamiljen som beställdes för olika ändamål. Laine presenterar också pastellens teknik och porträttformens spridning. Det är intressant att det för receptionen av och historieskrivningen om Lundberg har varit av särskild betydelse att hans porträtt med få undantag är utförda i pastell. Ramen var en viktig del av målningen; den bokstavligen ramade in det som målningen föreställde och var en viktig del av porträttens helhetsverkan. Dessutom var pastellmålningarna så sköra att de alltid var inramade med glas. Carl Barkman skriver om de originalramar som beställdes vid sidan om porträtten och av vilka många har bevarats.

I en konstabok som analyserar konstnärens teknik, färger som konstnären har använt och de meningar som t.ex. de avporträtterade personernas klädsel innebär, väntar man sig att få beundra konstnärens verk i många vackra färgbilder. Nationalmuseum har uppenbarligen satsat mycket på boken – både på forskningsarbetet och på själva produkten, men tyvärr inte på färgbilder. Valet att ha två färgplanscher i denna vackra bok förefaller något gammalmodigt. Bland exempelvis de dampporträtt som Carolina Brown analyserar så fascinerande eller de många porträtt som fortfarande tillhör privata samlingar men som reproducerats för denna bok får läsaren beundra bara ett fåtal i färg. Dagens teknik skulle också ha gett möjlighet att trycka i färg på det matta papper som nu använts i boken med undantag för färgplanschererna. Pastellernas naturliga skimmer kan aldrig fångas på tryckta sidor, men resultaten blir nog bättre i färg än i svartvitt.

Merit Laine och Carolina Brown utvidgar i *Gustaf Lundberg 1695–1786* både biografien och den konsthistoriska studien i traditionell bemärkelse. Boken baserar sig på ett aktningstvårt brett källarbete och fräscha tolkningar om porträtt, och den ger läsaren djup kännedom om Lundbergs liv och verk i 1700-talets i dag avlägsna, måhända svårförståeliga, kontext. Merit Laine och Carolina Brown väcker till liv den konstnär och de porträtt som de skriver om. Inte ens några smärre inexakteter, oegentligheter och slarvigheter i hänvisningar till tidigare forskning och i bibliografien fördunklar bokens värde som en stor konstnärsbiografi.

Johanna Ilmakunnas

Illa beryktade Rysslandsfarare

Kari Ketola, *Ryssän koulussa. Suomalaiset Venäjän stipendiaatit autonomian aikana 1812–1917* [I rysskolan. De finländska stipendiaterna i Ryssland under autonomins tid 1812–1917], 267 s., Finemor, Helsinki 2007.

Tuomas Hoppu, *Historian unohtamat. Suomalaiset vapaaehtoiset Venäjän armeijassa 1. maailmansodassa 1914–1918* [Bortglömda av historien. De finländska frivilliga i den ryska armén under första världskriget 1914–1918], Bibliotheca Historica 100, 361 s., ill., Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki 2005.

Finländare i Ryssland var länge ett försummat område där man huvudsakligen uppmärksammade extremfall (gardesofficerare, hovleverantörer och straffångar i Sibirien). Under de senaste decennierna har forskningen kartlagt den migration som från första början skulle ha framstått som den normala om inte Finlands svåra Rysslandsrelationer hade kastat en så märklig skugga över alla kontakter österut. När man under de senaste decennierna kartlagt de flyttningsrörelser som motiverades av stormaktens och storstadens dragningskraft har turen kommit till grupper som tidigare var rätt väl kända – eller snarare illa beryktade – åtminstone som företeelser. Två nya doktorsavhandlingar fördjupar vårt vetande om de ryska språkstipendiaterna och de frivilliga i första världskriget också på individnivå.

Kari Ketola har tagit upp ett tema av central betydelse. I Finlands relationer med Ryssland under autonomitiden spelade ryska språket en central roll – 1809 var kunskaper i ryska ytterst ovanliga i Nya Finland. I Viborgs län var läget inledningsvis ett annat. Slutresultatet blev dock att ryska språket på ett visst sätt marginaliserades i Finland; frånsatt autonomins sista decennier användes ryskan i mycket begränsad utsträckning inom förvaltningen (frånsatt den högsta nivån) och knappast alls inom kulturlivet. Ändå gjordes målmedvetna försök att utvidga kunskaperna i ryska, både från rysk sida och från den högsta finländska statsledningens sida. Det förefaller dock som om huvuddelen av både liberaler och fennomaner hade sett ryskans frammarsch som ett hot mot de inhemska språkens ställning. I strävandena att utöka kunskaperna i ryska intog språkstipendierna en central ställning, eller var åtminstone avsedda att göra det. Ketolas ståndpunkt är att stipendiaterna och de anspråkslösa kunskaperna i ryska och om Ryssland representerade en förlorad potential som Finland i eget intresse borde ha tagit vara på.

Ketolas avhandling gäller 198 universitetsstipendiat (inklusive andra stipendiat totalt 383). Antalet motsvarar inte mera än en studenttårgång på 1880-talet, men studien för läsaren in i centrala frågeställningar. Ketolas undersökning växer samtidigt till en grundlig och mångfacetterad skildring av ryska språkets ställning i Finland.

Avhandlingen har en fartfylld men inkongruent titel med tanke på Ketolas utgångspunkter – av allt att döma härrör uttrycket ”rysskolan” (*Ryssän koulu*) från ett inlägg av E. E. Kaila under officerskonflikten på 1920-talet, alltså ur ett annat sammanhang än det avhandlingen behandlar. Enligt Kaila hade officerarna gått i en rysskola (*ryssänkoulua tullakseen ryssiksi*, s. 97, not 353).

Titeln avgränsar temat till autonomitiden, men man kan hävda att kunskaperna i ryska och om Ryssland trots allt var relevanta också efter 1917. I denna mening hade det varit motiverat att följa stipendiaterna i det självständiga Finland, vilket Ketola också gör för en del personer. Slutfasen och de sena resultaten av satsningen på stipendier kunde ha behandlats som en likvärdig del av avhandlingen snarare än en epilög. Först då skulle stipendiernas hela betydelse ha framträtt.

Ketolas korta diskussion om tiden efter 1917 ger en dystert bild: lärarna förlorade sina befattningar när skolryskan avskaffades, intresset för rysk litteratur krympte. Den anspråkslösa, med möda uppodlade körsbärsträdgården höggs ned ända till rötterna. Ketola instämmer i klagokören, men i de, låt vara smala, Rysslandsrelationerna efter 1917 spelade tidigare stipendiater en viss roll, deras en gång förvärvade språk- och sakkunskap försvann ju inte och inte ens efterfrågan totalt under den period då Finland och Ryssland var ”granar mot sin vilja”. Man kan nämna K. G. Idman och statssekretariatets sista tider, Paavo Pajula och förhandlingarna om den rysk-finländska likvidationen och K. N. Rantakari som gränskommendant. August Fredrik Ringvall var, utöver de translatorsuppdrag (bl.a. chef för statsrådets translatorsbyrå) som Ketola nämner, tolk vid fredsförhandlingarna 1918 och 1920. Det hade varit av intresse att veta om stipendiaterna var med om att fylla det nya behovet av kunskaper i ryska och om Ryssland efter 1944; de yngsta kunde ha hunnit göra det. Efterverkningarna i det självständiga Finland var givetvis långt ifrån enbart positiva. Rafael Lindqvist översatte rysk skönlitteratur, men spred också en virulent Rysslandsfientlig antisemitism. AKS-aktivisten Hilja Riipinen bar inte heller någon positiv inställning till det ryska med sig genom livet.

Efter en kort inledning följer tre huvudkapitel om stipendiaterna i Finland (ryskan i Finland, stipendiesystemet, inställningen till stipendiaterna), i Ryssland (studieförhållanden, kunskaper om Ryssland) och stipendieårens betydelse. Avhandlingen avslutas med nio bilagor: fyra matriklar eller förteckningar (alfabetisk och kronologisk över stipendiater och sökande samt stipendiaternas översättningar av Tolstoj).

En mera renodlad disposition kunde ha eliminerat störande många upprepningar av vissa upplysningar, epitet m.m. (t.ex. Snellman, s. 37, 42; Åbo domkapitels utlåtande om den ryska kulturens betydelselöshet, s. 59, 72, 191). Konstaterandet att de första stipendiaterna Ehrström och Ottelin 1812 skickades till Ryssland för att bidra till att nära länderna till varandra återkommer ett flertal gånger. En samlad analys av stipendiesystemet, egentligen flera system (universitetets språk- och forskningsstipendier, sommarstipendier för lärare, förvaltningens språkstipendier), kunde ha presenterats, nu

tenderar de administrativa arrangemangen att drunkna i behandlingen av inställningen till ryskan m.m.

Ketola koncentrerar sig helt motiverat på universitetets stipendier för ett eller två års studier, normalt i Moskva, men det hade varit intressant att få veta litet mera om de korta stipendierna och deras mottagare. Här kunde också klarare ha framhållits den avgörande vändningen på 1840-talet då man till universitetets stipendier knöt en förpliktelse att verka som lärare, vilket ändrade stipendiaternas sociala sammansättning. Eliten tappade intresset för språkstipendierna som inte längre kunde tjäna som en väg till byråkratins topp. Bundna stipendier förekom vid ryska universitet, men systemet var främmande för Finland. Det förblir oklart vilken roll detta spelade i den vid samma tid uppflyttande oppositionen mot stipendierna, som bl.a. ledde till att August Ahlqvist relegerades på en tid för att han yttrat att det var en skam att söka stipendium till Ryssland.

Författaren, som själv är en sentida efterföljare till de "Moskvamagistrar" han skildrar, har inte riktigt kunnat besluta sig för om han skall lägga huvudvikten på ryskans ställning och de kultur- och andra politiska frågor som ansluter sig till detta problemkomplex eller på stipendierna. De senare är bokens huvudtema, men kommer sent in i bilden. Antalet stipendier nämns sålunda först på s. 169. Bilagornas uppgifter om ålder, hemort, social ställning och fortsatt karriär (bil. 8.5–8.8) kunde med fördel ha inarbetats i den löpande texten. Det hade över huvud taget varit möjligt att grundligare analysera stipendiatgruppen och dess insatser för ryskan och i samhället.

Avhandlingen är metodiskt osäker på vissa punkter. Ketola citerar alltför ofta ur andrahandskällor, t.ex. brev (bl.a. Ehrströms brev till Tengström via Mikkola, s. 20, 111), protokoll (studentnationer och fakultet via Teperi resp. Elmgren, s. 73, 49) eller äldre litteratur via nyare (t.ex. s. 32, Meurmans memoarer via Rantakari). Ehrströms dagbok (original i Helsingfors stadsarkiv) citeras efter en förkortad utgåva som inte fyller vetenskapliga krav. Detta slag av brister torde dock inte ha medfört några egentliga felaktiga slutsatser och det bör framhållas att Ketolas argumentering allmänt taget är klar och flytande.

Ketola tecknar ingen bredare eller teoretisk bild av bakgrunden till stipendiatsystemet, en sådan kunde ha grundats på t.ex. Andreas Kappelers resonemang om formerna för rikets tillväxt eller i en jämförelse av det "stipendiatsystem" som samtidigt byggdes upp kring de för finländare reserverade friplatserna vid militära och civila läroanstalter (bergs-, forst- och justitietituteten), t.o.m. för kvinnor (Smolnainstitutet). Ketolas koncentration på språkstipendierna ur en finländsk-rysk synvinkel kan försvaras med att språkstipendiatsystemet var unikt för Finland, men en bredare infallsvinkel kunde ha fördjupat bilden och kanske bidragit till att förklara varför Finland var unikt.

Stipendiaternas sociala bakgrund och karriärer kunde likaså ha ägnats en mera systematisk behandling med socialhistoriens och kanske kollektivbio-

grafins beprövade medel. Avhandlingens empiriska bas är en stipendiatmatrikel. Ketola har lagt ned ett stort arbete på att kartlägga stipendiaterna och senare forskning kommer att vara honom tacksam för att han redovisat resultaten i form av en publicerad matrikel. Samtidigt har han emellertid också blottställt sig för kritik från kalenderbitare, matrikelförare och socialhistoriker. Matrikeln uppvisar betydande inkonsekvenser och ologiskheter (bl.a. namnformer) och varierande grundlighet i matrikelangivelserna. För flera vetenskapsmän saknas publikationer medan en del karriärer redovisas mycket ingående. Matrikeln har brister som enkelt kunde ha kompletterats eller rättats. Uppgifterna är ofullständiga också för personer som kan slås upp i grundläggande referensverk. De iögonenfallande prosopografiska bristerna ruckar inte på Ketolas slutsatser om autonomitiden, men är mera än en skönhetsfläck.

Ketola fastställer att stipendiernas bakgrund förblev i stort sett oförändrad, men det förefaller som om adelseliten skulle falla bort efter 1800-talets mitt, medan personer med finskspråkig och allmogebakgrund blir flera. Ketola visar att de flesta stipendiaterna återvände till hemlandet, men stipendiaterna var också en viktig rekryteringsbas för den finländska förvaltningen i Petersburg och för generalguvernörskansliets tjänstemannakår.

I sin diskussion noterar Ketola att stipendiatgruppen innehåller ett inte helt obetydligt antal petersburgsfinländare och ingermanländare (både präst- och bondesöner), vilket pekar på att stipendierna gick till personer som kom från en två- eller flerspråkig miljö i Ryssland. Det kunde tolkas som att stipendierna i slutskedet bidrog till att förbättra språkkunskaperna hos personer som redan var bevandrade i både språk och kultur. Omvänt hade stipendierna i så fall i motsvarande grad mindre betydelse för att bredda det övriga Finlands kontaktyta till det ryska. Man undrar om detta är ett allmänare mönster, kom stipendierna i slutskedet från mera Rysslandsinriktade miljöer eller släkter?

Ketola fokuserar sin framställning på stipendiaterna och kunskaperna/undervisningen i ryska samt inställningen till stipendiaterna och deras inställning till hemlandet och Ryssland. Man hade gärna sett en mera djupgående analys av stipendiernas betydelse för slavistiken och kunskapen om Ryssland i Finland. Skulle det utan stipendiaterna ha funnits någon inhemsk slavistik över huvud taget? Hur viktiga var stipendiaterna för rekryteringen av tjänstemän till generalguvernörskansliet och statssekretariatet? Författaren har lagt ned mycken möda på att få en inblick i stipendiernas liv via brev och dagböcker, men man hade gärna sett en bedömning av stipendiernas effekt, hur väl lärde stipendiaterna sig egentligen ryska. I litteraturen finns några kritiska bedömningar, men hur väl underbyggda var de och hur påverkade stipendiattiden stipendiernas fortsatta liv?

Den största gruppen bland stipendiaterna var lärarna. Stipendierna inrättades uttryckligen för att tillgodose behovet av lärare och läromedel. Stipendiaterna var synbarligen helt oundgängliga för skolundervisningen, men

man undrar på vilken nivå deras läroböcker – och varför inte översättningar – egentligen stod. Här gjorde de relativt sett sin största insats, men också på andra sektorer kunde Ketola ha försökt bedöma insatsernas betydelse. Det vore relativt enkelt eftersom hans förteckning innehåller en mängd kända namn ur politikens, vetenskapens och kulturens värld. Man väntar sig kanske inte att i gruppen finna bl.a. G. A. Wallin, Konni Zilliacus och O. V. Kuusinen.

Ketola jämför stipendiaterna som grupp med de finländska officerarna i rysk tjänst. Officerarna var minst tio gånger flera, vistades längre tider i Ryssland och återvände till högre poster (senatorer, landshövdingar och verkchefer). Officerarna spelade t.o.m. en roll som översättare av skönlitteratur. Såsom Ben Hellman visat byggde den tidiga Pusjkin-receptionen i Finland på översättningar av forna Fredrikshamnskadetter. Stipendiaterna stod uppenbarligen för den allra största delen av de läromedel i ryska som användes i Finland, men i fråga om kulturförmedling kunde stipendiaterna ha jämförts också med ingermanländarna, som ofta kom från en tvåspråkig miljö och som frambringade ett flertal flitiga översättare.

En innehållsriktad analys av stipendiaternas verksamhet kunde kanske ha kombinerats med ett annat element. Ketola ger med hjälp av brev, dagböcker och skönlitteratur en god uppfattning om den individuella, personliga upplevelsen av Ryssland, men mindre om stipendiattidens betydelse i ifrågasättande persons liv som helhet. För många stipendiat blev stipendietiden, om också kortare än en officerskarriär, livsavgörande. Stipendiatmatrikeln innehåller några mycket färgstarka namn och Ketola låter oss ta del av deras beskrivningar av tiden i Ryssland. Analysen kunde ha förts längre genom att tydligare lyfta fram några mer eller mindre typiska levnadsöden – inte för att de skulle vara statistiskt representativa, utan för konkretionen och för att ge en uppfattning av vad stipendietiden slutligen betydde.

I sin allmänna diskussion konstaterar Ketola i en kritik som drabbar 1800-talets Finland, men kulturpolitiskt indirekt också dagens Finland, att det var kortsynt att vara rädd för ryska och förryskning genom språkstudier; det innebar förlorade möjligheter att sköta relationerna till Ryssland. Han ansluter sig till G. M. Armfelts och E. G. Ehrströms tes att kunskaper i ryska behövdes för att hålla tjänster i finländska händer. Här är Ketola ute i ett angeläget ärende i en komplicerad fråga. Det är svårt att opponera sig mot hans tes, men han gör det kanske litet för lätt för sig. Förekomsten av ”förryskare” och ”undfallenhetsmän” bland stipendiaterna tyder på att kritikerna kanske inte enbart var mörkrädda. Saken kunde ha varit värd en något längre och mera mångfacetterad diskussion. Det ändrar inte på faktum att vi med Ketolas avhandling fått en god framställning om stipendierna, stipendiaterna och ryskans ställning.

De finska frivilliga som inträdde i den ryska armén under första världskriget har, knappast överraskande, betraktats som jägarnas motsats: å ena sidan en grupp som under pågående krig gick in i fiendens armé, å andra sidan en grupp som vid krigsutbrottet frivilligt ryckte ut till fädernesrikets försvar från den i praktiken demilitariserade riksdelen Finland. Med kejsarrikets fall, revolutionen och inbördeskriget 1918 blev landsförrädarna emellertid nationens hjältar och patrioterna från augusti och september 1914 började ses som opportunistiska lycksökare och likställas med förrädare. Inställningen till dem var oförsonligare än till de gamla kejsarliga officerarna, ”fredrikshamnarna” och andra som inlett sin karriär i Ryssland långt tidigare. I sin avhandling redogör Tuomas Hoppu för misstänksamheten i det självständiga Finland mot finländare som blivit officerare i den ryska armén under världskriget. Han nämner inte att man av dessa krävde särskilda och väl dokumenterade insatser för Finland för att de skulle kunna bli medlemmar av Officersförbundet. Man kan leka med tanken hur det skulle ha gått om världskrigets utgång hade varit en annan. Då hade väl jägarna snarast framstått som en fotnot i en annan historia, i stället för att de under 1920-talets officerskonflikter mer eller mindre tog över Finlands armé.

Hoppu inleder med en granskning av de militära traditionerna under autonomins tid och en genomgång av hur finländare sökt sig som frivilliga till andra arméer än de inhemska trupperna. Enligt honom bestod de förra huvudsakligen av officerare i rysk tjänst och de senare av en handfull frivilliga i de grekiska och italienska frihetskrigen respektive boerkriget. Han känner inte till den största frivilligvärvningen till den ryska armén i början av 1830-talet, som omfattade drygt fyra tusen soldater, d.v.s. flera än jägarna och världskrigets frivilliga tillsammans.¹

Hoppus avhandling ger en grundlig bild av de frivilliga och han har lagt ned ett stort och mödofullt arbete på att kartlägga de frivilligas antal och öden, vilka redovisas med en grundlighet, som måhända prövar en del läsares tålamod och åtminstone gör avhandlingsrubriken obsolet – det är svårt att längre betrakta de frivilliga som bortglömda.

Generalguvernör F. A. Seyn uppgav att 544 finländare sökt sig till den ryska armén. Hoppu kommer till att fem hundra är ett minimiantal; hans beräkning är att 700 värvades och att ytterligare 400 var involverade i ett eller flera steg av den byråkratiska värvningsproceduren. De var alltså intresserade utan att dock ta värvning alternativt godtas (s. 121).

Bakom värvningen fanns på sina håll en vilja att visa finländsk lojalitet under rikets svåra stund. Denna inställning ledde till utrustandet av finländska

¹ Se Max Engman, ’Handel med finska infödingar. Den stora värvningen till den ryska armén 1831–1834’, *HTF* (1996: 4), s. 433–477; även i *Lejonet och dubbelörnen* (Stockholm 2000) och nämnd redan i Lilljas biografi över Zakrevskij. Även recensentens *Suureen itään. Suomalaiset Venäjällä*, *Suomalaisen siirtolaisuuden historia* 5 (Turku 2005), s. 160–167.

Röda kors-ambulanser och planer på att ställa upp finländska trupper till rikets försvar. De senare planerna ledde aldrig till resultat och entusiasmen för att ta värvning i den ryska armén som menig visade sig mycket kortlivad, den koncentrerade sig nästan helt till augusti och september 1914, medan officerskandidaterna fördelade sig över en längre period. Hoppus granskning av de värvade tyder inte heller på att lojaliteten mot riket var deras enda eller främsta motiv, utan snarare arbetslöshet, äventyrlust och strävan efter socialt avancemang. Det faktum att en del bytte sida tyder inte heller på rikslojalitet. Elva värvade bytte under världskriget tjänstgöringen i ryska armén till 27. Preussiska Jägarbataljonen; totalt 34 blivande jägare var med om någon del av värvningsprocessen. Bland dem som anmälde sig till den ryska armén fanns Risto Rytis bror (tog slutligen inte värvning) och Eugen Schaumans yngre bror Mikael, som inträdde i tjänst. Bland de frivilliga fanns också Valfrid Nykänen, som fick infanteriofficersutbildning i Kazan, men senare blev den enda finländare som vann en luftstrid i världskriget.

Hoppu har utfört ett grundligt prosopografiskt arbete, som till kalenderbitarnas besvikelse inte redovisas i någon matrikel; denna ersätts bara till en ringa del av ett personregister. Hans av allt att döma stora personhistoriska material gör det möjligt att grundligt granska de frivilligas bakgrund, liv och karriärer. Dessa jämförs fortlöpande med andra frivilliga och övriga relevanta grupper.

Socialt stod de frivilliga på en lägre nivå än jägarna, som var tredubbelt fler. Diversearbetare, lösdrivare och sjömän var stora grupper; bland de frivilliga förekom både småbrottslingar och familjesmitare. Bristande kunskaper i ryska (som särskilt krävdes av dem som sökte sig till flottan, flyget och kavalleriet) och de växlande byråkratiska procedurerna bromsade värvningen. Slutresultatet blev att 90 % placerades i infanteriet, påfallande många (40 %) i gardesenheter. 128 sökte sig till militära skolor, bl.a. i Petrograd (72) och Kazan (20), en del av dessa hade tjänat upp sig i ledet. Till de frivilliga kan ytterligare räknas några ”officersfrivilliga”, d.v.s. officerare som uppnått officersgrad före kriget, men efter krigsutbrottet sökte sig till aktiv tjänst på eget initiativ, bl.a. general Martin Wetzer.

Utbildningen var kort, de första frivilliga sattes in i strider i oktober 1914. Finländarna undgick den ryska arméns värsta katastrofslag, men led stora förluster (150 döda av 571, d.v.s. 26,3 %; totalt 65 % stupade eller sårade), vilket förklaras av finländarnas tjänstgöring i gardedstrupperna samt deras tidiga och långa fronttjänst. Hoppu går grundligt igenom förluster, deserteringar, permissioner, lasarettperioder och annat som hör till militär tjänstgöring. Uppgifterna jämförs med motsvarande siffror för andra trupper eller ryska armén som helhet – här torde finnas betydande osäkerhetsmoment.

Hoppu analyserar också de frivilligas insatser i inbördeskriget i Finland. Totalt 113 deltog i röda gardets led, av dem endast en officer, 25–30 tjänstgjorde som utbildare före kriget. På den vita sidan kämpade 110, av vilka över 70 officerare. I den vita armén var de frivilliga viktiga före jägarnas

ankomst, men dessa vägrade tjänstgöra med ryska officerare. De "ryska" frivilliga officerarna var talrika bland Nordingermanländska regementets illa beryktade officerskår på Karelska näset och fjorton kämpade i Estland. Få sökte sig till de vita ryska trupperna. Den tidigare frivillige Rurik Colliander stupade dock som officer under Judenitjs försök att erövra hans hemstad Petrograd 1919.

Hoppu följer förtjänstfullt de frivilliga från vaggan till graven. E. E. Kaila betecknade 1920 de frivilliga som lycksökare utan framtid i det fria Finlands armé, men flera avancerade till höga poster. Av de under kriget utbildade frivilliga avancerade Frans Helminen till generals rang, medan sex blev överstar och därtill två som sökt sig till jägarna. Åtminstone sju tidigare frivilliga föll offer för Stalins utrensningar.

* * *

Recensionen gäller två mycket olika avhandlingar. Trots att de använder den prosopografiska metoden på olika sätt har huvudfrågeställningarna beröringspunkter. Båda granskar erfarenheterna hos två nedvärderade grupper av finländare i Ryssland, som samtidigt speglar Finlands speciella östrelationer. Stipendiaterna sändes till Ryssland för att man ville förbättra kunskaperna i ryska hos storfurstendömetns invånare. Målsättningen förverkligades så illa, att bristande kunskaper i ryska var det främsta hindret för finländare att inträda som frivilliga i den ryska armén under världskriget. Det berodde inte enbart på språk, mellan storfurstendömet och kejsarriket hade det öppnat sig en klyfta, som bäst illustreras av att tredubbelt flera unga finländare sökte sig till fiendens armé än till kejsarens. Detta skedde trots de ärofulla traditionerna från generationer av lojala finländska officerare i rysk tjänst. De hade länge stått för en stor del av kunskaperna i ryska och om Ryssland i Finland. De civila banden kunde inte i nämnvärd grad stärkas av stipendiaterna eftersom det finländska samhället vände ryskan och Ryssland ryggen. Ett uttryck för detta var att det militära engagemanget 1914 blev svagt. Ett annat är att både stipendiater och frivilliga fått ett mycket sämre eftermäle än de förtjänar. På var sitt sätt är avhandlingarna något av äreräddningar, men framför allt viktiga bidrag till de rysk-finländska relationernas historia.

Max Engman

Makten över föräldrarna?

Maija Runcis, *Makten över barnen. Tvångsombändertagande av barn i Sverige 1928–1968*, 288 s., ill., Atlas, Stockholm 2007.

Under de senaste årtiondena har forskningen i Sverige strävat efter att visa att det döljer sig dystra hemligheter bakom muslingardinerna och doften av nybakta bullar i det svenska folkhemmet. Redan Astrid Lindgrens Pippi Långstrump, en anarkistisk manifestation av den svenska idyllen, fick lov att rymma undan poliser och välmenande tanter som ville sätta henne på barnhem. I de lyckliga kärnfamiljernas förlovade land skulle samhället för det första ta ställning till om alla hade rätt att över huvud taget sätta barn till världen, och – om olyckan redan varit framme – försäkra sig om att föräldrarna klarade av att själva uppfostra sina egna barn. Det finns ett särskilt samhällseligt intresse för att blanda sig i folks privatliv när det gäller föräldraskap, eftersom dessa morgondagens medborgare delvis betraktas som samhällets egendom.

Maija Runcis är en central person bland de historiker som valt att skrapa hål på det svenska folkhemmets polerade yta. Hon har nyligen skrivit en både lättläst och vackert formgiven bok om ett svårt ämne: tvångsombändertagandet av barn. Runcis fokuserar på fall där föräldrarna protesterat mot ombändertagandet och besvärat sig i högre instans. I syfte att väcka debatt om välfärdsstatens och folkhemmets skuggsidor har hon granskat såväl myndigheternas motiv som föräldrarnas påverkningsmöjligheter. Det var också avsikten med hennes doktorsavhandling *Steriliseringar i folkhemmet* (1998) om tvångssteriliseringar åren 1935–1975, som väckte livlig debatt i Sverige. Runcis presenterar sin bok om tvångsombändertaganden som ett slags uppföljare till avhandlingen och använder sig av samma tematiska och teoretiska referensramar i vardera. Fokus ligger på välfärdsstaten och dess maktutövning, särskilt den normaliserande maktutövningen mot den enskilda individen i namn av det allmännas väl.

Även om det handlar om en mänsklig tragedi för flera av de inblandade i vardera fallet, har temat tvångsombändertagande inte väckt en lika passionerad offentlig diskussion som debatten om tvångssteriliseringar i slutet av 1990-talet. I Finland har frågan aktualiserats och debatterats under sista tiden på grund av de fall som behandlats i medierna. Den som problematiserat frågan längst i Finland är professorn i socialpolitik J. P. Roos. Frågan om vem som i första hand har rätt att definiera barnens bästa är en evighetsfråga. Under förra seklet började samhället ta ansvar för omsorgen om barnen. Även om lagen i allmänhet betonar föräldrarnas rätt att själva fostra sina barn, har myndigheterna blandat sig i folks privatliv på många sätt med hänvisning till barnets bästa. Inom forskningen i Sverige har man under de senaste årtiondena ofta diskuterat familjer, barn, socialvård och de negativa

aspekterna på välfärdsstaten som samhällsbygge betraktad. I den självreflekterande diskussion som pågått har man frågat sig om inte den samhälleliga inblandningen i enskilda människors liv i det allmänna bästas namn i vissa fall gått litet väl långt. I Sverige har det getts ut mycket ny litteratur i den här frågan, vilket kanske delvis förklarar att Runcis framför allt begränsat sig till att diskutera svensk forskning: i litteraturförteckningen ingår bara ett fåtal referenser till andra än svenska forskare. Runcis gör inte heller några jämförelser med andra länder.

Maija Runcis har utgående från offentliga handlingar gått igenom 433 fall av omhändertagande i ett urval som gjorts med tio års mellanrum under perioden 1928–1968. Det kan tyckas litet, med tanke på att man sedan 1920-talet årligen tvångsomhändertagit ca 6 000–7 000 barn, men antalet är emellertid tillräckligt stort för att man skall kunna dra slutsatser på basis av det. Däremot är det tänkbart att det skett variationer oftare än med tio års mellanrum. Runcis grundar emellertid sina slutsatser också på förändringar i lagstiftningen och en bredare samhällsdebatt, och källmaterialet består förutom av arkivmaterialet (framför allt personakter i socialdepartementets regeringsrättsakter) också av tryckt material från olika myndigheter och ett flertal tidskrifter. Den fråga Runcis ställer angående föräldrarnas förmåga att påverka myndigheternas beslut besvaras egentligen redan i inledningen, där det sägs att endast elva procent av fallen fått ett ur föräldrarnas synpunkt lyckligt slut, d.v.s. en ändring i beslutet om omhändertagande.

Runcis ger intressanta beskrivningar av enskilda fall, men hon hade gärna fått stanna upp litet längre ibland och ge en mer ingående analys av enskilda fall. Hon presenterar för det mesta myndigheternas och föräldrarnas brev, fallets olika skeden och slutresultatet, men gör inte någon närmare analys av aktörernas erfarenheter. Breven citeras ofta *in extenso*, och en mer ingående tolkning av dem faller i stor utsträckning på läsaren. Den främsta behållningen av boken är trots det fallbeskrivningarna, som ingjuter liv och färg i berättelsen om hur välfärdsstatens lagstiftning utvecklats genom att ge röst åt aktörerna på gräsrotsnivå, särskilt föräldrarna. Runcis analyserar föräldrarnas känslor bland annat via brev som skrivits av mödrarna. De ensamstående mödrarna är för övrigt ett viktigt forskningsobjekt och utgör 33 procent av samtliga som överklagat ett beslut under den granskade perioden.

Ett omhändertagande är aldrig vare sig lätt eller entydigt och ger alltid upphov till motstridiga åsikter. Flera olika aktörer är inblandade: förutom föräldrar och barn ingår fattigvårds- eller socialvårdsmyndigheter, läkare, jurister, psykologer, fosterföräldrar; till och med grannar, lärare och präster. I egenskap av läsare skulle jag gärna ha velat veta mer om hur dessa andra, särskilt tjänstemännen, upplevde situationen. Nu ses varje myndighet eller expert automatiskt som en ansiktslös maktutövare. Det är inte otänkbart att myndigheterna för det mesta tyckte sig handla rätt och riktigt och ansåg sig vara ute i ett viktigt ärende. Enligt Runcis fjärmade sig myndigheter och föräldrar allt mer från varandra under årens lopp: på 1920-talet fattades besluten

fortfarande på kommunal nivå i små samhällen med sträng social kontroll, men från och med 1930-talet professionaliserades systemet allt mer och gick mot en koncentration på statlig nivå. Myndigheterna distanserades allt mer i rollen av sakkunniga. På 1960-talet gick man beslutsamt in för att bli av med den stigmatisering socialvården inneburit, men samtidigt medförde det växande expertväldet att föräldrarnas påverkningsmöjligheter försvagades.

Runcis har närmat sig materialet i kronologisk ordning och ger en bra beskrivning av förändringarna i attityden till familj och barn (liksom det som är oförändrat), men greppet leder ofrånkomligt till många upprepningar. För årtionde efter årtionde konstaterar Runcis att föräldrarnas roll är opropor-tionerligt liten i förhållande till myndigheternas och deras möjligheter att påverka besluten små. Runcis har klassificerat de strategier som använts av föräldrarna i kampen för sina barn. En av de mest framgångsrika, ”anpassningsstrategin”, gick ut på att t.ex. hitta ett arbete eller en bättre bostad för att övertyga myndigheterna om att man förmådde ta hand om barnens uppfostran själv. Ett annat alternativ, ”det blödande hjärtats strategi”, var att vädja till moderskärleken. Föräldrarna kunde också tillgripa namninsamlingar för att bestyrka att de var goda medborgare. Anpassningsstrategin var den framgångsrikaste av dessa. Att hänvisa till moderskärleken var problematiskt, särskilt som ensamstående mödrar från första början ansågs moraliskt försvagade och deras moderskärlek inte ansågs vara av det rätta slaget. Åtminstone på 1930- och 1940-talet beaktade myndigheterna vanligtvis inte de namninsamlingar föräldrarna gjort, medan myndigheternas egna namnlistor nog dög som bevismaterial. Enligt Runcis dök det upp en ny strategi i början av 1930-talet: ”protest och vägran”. En annan, mindre vanlig metod, ”förhandling”, är beklämande läsning: hur många av barnen skulle placeras utanför hemmet, vilka skulle det bli, skulle de till fosterhem eller på barnhem, medförde det umgängesrätt eller inte, var det möjligt att få tillbaka barnet om man fick arbete eller gifte sig?

Särskilt i fattigsamhället på 1920-talet, men också längre fram, ansågs i synnerhet ensamförsörjande mödrars livsföring utgöra en fara för barnens utveckling och leda till ”vanartighet”. Såväl i Runcis avhandling om steriliseringar som i boken om omhändertaganden framhålls ensamstående mödrar och deras sexualitet som det främsta hotet mot folkhemmet. Hur modern än handlade blev det fel: kom hon ofta för att hälsa på sitt omhändertagna barn störde hon anpassningsprocessen, och om hon inte träffade det var hon en kall moder. Den kärlek till barnet hon visade ansågs olämplig och miss-tänktes ofta bero på ekonomiska bevekelsegrunder. Ur Runcis synpunkt sett låg felet ofta i de lokala barnskyddsmyndigheternas vilja att utöva makt över föräldrarna. Trångboddhet och fattigdom associerades också med låg moral. Runcis betonar att problemen för det mesta berodde på fattigdom, medan tjänstemännen ur medelklassen tyckte att de smutsiga och trånga hemmen inte lämpade sig som bostäder. Ironiskt nog föranleddes besluten om omhän-dertagande ofta av behovet av fattighjälp. Uppfattningarna om barnets bästa

gick i kors, och då förlorade föräldrarnas emotionellt betonade reaktioner i allmänhet mot myndigheternas professionellt formulerade argument.

Runcis placerar 1930- och 1940-talen under en och samma rubrik, en periodisering som finländska forskare sällan kan göra, eftersom världskriget blivit en milstolpe över vilken det är svårt att granska några kontinuerliga förlopp. Enligt Runcis utmärktes tidsperioden för Sveriges del av en samhällsdebatt som allt mer präglades av medikalisering och vetenskap, omhändertaganden och rashygien i nära förening samt ett växande statligt inflytande. Professionaliseringen innebar att föräldrarna fick allt svårare att argumentera mot myndigheterna: ett läkarutlåtande fälldes svårligen av förbättrade levnadsförhållanden. Redan på 1930-talet hade man på allvar börjat kritisera systemet med uppfostringsanstalter och skyddsuppfostran. Kritiken mot såväl politikernas som läkarnas och barnskyddsmyndigheternas agerande kom från juridiskt håll. Vardera parten försökte visa att deras professionella kunskap erbjöd rätt metod för en lösning i frågan. Juristerna kritiserade framför allt att individens rättssäkerhet äventyrades i flera av fallen. Frågan dök upp i offentlighetens ljus år 1948 i och med det så kallade *Perstorpssfallet*, som visade att socialvården stod i konflikt med rättsväsendet. Fallet fick stora rubriker: polisen, juristerna och kriminalvården ställde sig mot barnläkarna, socialarbetarna och barnpsykiatrerne.

Från och med 1930-talet gick Sverige medvetet och systematiskt in för en övergång från fattigsamhället till den socialdemokratiska välfärdsstaten, och man försökte förbättra medborgarnas levnadsförhållanden genom många slags reformer. I Runcis tillspetsade formulering blev föräldrarnas kamp med myndigheterna allt svårare ju starkare välfärdssamhället växte sig. Ju längre välfärdsstaten var ”fullbordad”, desto svårare blev det för kommunerna att ha råd med alla reformer. Det ledde till att man började oro sig för att folk kanske ville dra nytta av samhällets goda vilja: i och med det allmänna barnbidraget hände det allt lättare att de föräldrar som ville behålla barnen hos sig misstänktes ha ekonomiska orsaker till det. Runcis ger en intressant beskrivning av det socialdemokratiska folkhemsbyggets balansgång mellan det allmännas väl och individens rätt. Fastän alla parter, bland dem jurister och politiker, ville bygga ett folkhem, kunde det hända att de välmenade reformerna även fick oväntade och negativa följder. I och med att medborgarnas rättigheter utökades växte också expertväldet. Reformerna var ägnade att förbättra livet för den stora majoriteten – kärnfamiljerna som levde enligt normerna – men beaktade inte minoriteten ”olämpliga föräldrar”. I varje samhälle finns det alltid någon grupp individer som anses allmänt opassande eller farliga. Det går lätt att utpeka de olämpliga föräldrarna som syndabockar, eftersom man vill de oskyldiga och värlösa barnen väl.

På 1950-talet var fosterföräldrarnas stärkta ställning något nytt. Under tidigare årtionden hade kritiken mot omhändertaganden främst riktats mot barnhemmen, som ansågs vara en dålig uppväxtmiljö. I stället för anstaltsvård föredrog man därför att placera barnen i fosterfamilj. Detta ledde emel-

lertid till en ny konflikt: det blev svårare för föräldrarna att få tillbaka barnet om det placerats hos fosterföräldrar. Också besöken blev besvärligare. Det ansågs inte bra att flytta barnet från sin bekanta miljö, vilket användes som argument mot att låta det flytta tillbaka hem. Om man jämförde förhållandena hos fosterfamiljen med dem som gällde hos de biologiska föräldrarna förlorade de senare, hur mycket situationen än hade förbättrats. För 1960-talets del lyfter Runcis fram omhändertaganden förorsakade av den ökade användningen av droger och den växande kriminaliteten, som dök upp i radikalismens och den nya ungdomskulturens spår. Man började allt mer bekymra sig för pubertetsungdomar och betraktade dem allt mer som subjekt. Men de överklaganden som de unga själva gjorde beaktades sällan. På 1960-talet kom de juridiska argumenten att få allt större tyngd, och även föräldrarna fick tillgång till rättslig hjälp.

Till en början motiverades tvångsomhändertagandena således med föräldrarnas okristliga leverne, men längre fram handlade det allt mer om barnets bästa, som fick en vetenskaplig motivering. Osedlighet och lösaktighet ersattes alltså med psykologiska och medicinska termer. Enligt Runcis förändrades situationen emellertid inte i grunden, utan det handlade fortfarande om att myndigheterna intog en auktoritär, beskyddande inställning till avvikande föräldrar. Övergången från den patriarkala fattigvården till en organiserad professionell samhällsomsorg skedde utan större svårigheter. För barnens föräldrar var det inte lätt att bemöta vetenskapligt motiverade argument. Runcis talar bland annat om språket som ett maktmedel, och påpekar att föräldrarna inte hade samma språkliga arsenal till sitt förfogande som myndigheterna.

Runcis bok krymper på något vis ihop ju längre fram i tiden hon kommer, och särskilt 1960-talet behandlas rätt cursoriskt. Från de första årtiondena finns det en rikhaltig presentation av enskilda fall och av samhällsdebatten, men från och med 1950-talet minskar antalet fallbeskrivningar och från 1960-talet finns bara ett fåtal. Barnavårdslagen från 1924 och förenhetligandet av barnskyddet utgör en naturlig utgångspunkt för undersökningen, men avgränsningen i andra änden till år 1968 ter sig inte alls lika självklara. Runcis försöker konsekvent påvisa föräldrarnas vanmakt och underläge. Hennes verk kan visserligen ses som en uppföljare till avhandlingen om tvångssteriliseringarna, men det har ett eget värde som brandfackla för en debatt (om den bara ville ta fart) och är en skickligt genomförd historisk undersökning. Dess värde ligger framför allt i strävan att lyfta fram de skuldbelagda föräldrarna som subjekt och aktörer. För detta ändamål har Runcis hittat ett utmärkt källmaterial som säkert har mer att ge.

Det förekommer också en helt tyst kategori i Runcis undersökning: de nominella forskningsobjekten, barnen. I en historisk undersökning vore det av källtekniska skäl problematiskt att inkludera dem som jämbördiga aktörer, vilket Runcis medger, varför barnens upplevelser av de omhändertaganden som skett till största delen faller utanför undersökningen. Barnen förblir alltså stumma objekt som flyttas mellan föräldrarna och myndigheterna. Re-

aktionerna på ett tvångsomhändertagande, och hur detta påverkat barnen för resten av livet, är en fråga som inställer sig efter avslutad läsning. Enligt ny medicinsk forskning har krigsbarnen, som omplacerades under kriget, senare drabbats av depression i större utsträckning än den övriga befolkningen. Man kan fråga sig hur det i så fall förhåller det sig med dem som tagits ifrån sina föräldrar mot deras vilja.

Sist och slutligen var det inte endast frågan om att myndigheterna var ute efter att rädda enskilda barn. Det handlade framför allt om att konstruera ett folkhem som skulle göra föräldrarna till skötsamma medborgare, även om ”barnets bästa” i detta fall utgjorde ett centralt argument. Den grundläggande målsättningen var dels att kontrollera och fostra ”de lägre samhällsskikten” för att få dem att anpassa sig till folkhemmets normer, dels att straffa egensinniga och vårdslösa föräldrar. Boken kunde lika väl heta ”Makten över föräldrarna”, eftersom åtgärderna som riktade sig mot barnen indirekt även riktade sig mot fullvuxna medborgare, framför allt mödrar. Tvångsomhändertagandet var ett slags bestraffning för ett dåligt leverne, i synnerhet för ett olämpligt föräldraskap. Barnen i sin tur betraktades närmast som morgondagens vuxna som skulle räddas undan olämpliga föräldrar och dåliga levnadsförhållanden. Detta var ett led i strävandena att garantera folkhemmet en lyckosam och stabil framtid i ett land med normala och välanpassade samhällsmedlemmar.

Oona Ilmolahhti

Det heteronormativa samhällsbygget

Sara Edenheim, *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*, 283 s., Symposion, Eslöv 2005.

Ur finländsk synvinkel har Sverige redan länge framstått som ett föredöme när det gäller sättet att förhålla sig till homosexuella. Medan homosexuella handlingar i Finland så sent som 1970 kunde leda till en fängelsedom, hade de i Sverige avkriminaliserats redan 1944. Medan personer av samma kön i Finland kunde stadfästa sitt parförhållande först 2002, hade Eva Dahlgren och Efva Attling ingått partnerskap redan sex år tidigare. I Sverige stöddes den här lagstiftningsmässiga framstegsvänligheten, d.v.s. övergången till att behandla homosexualitet inom civilrätt i stället för straffrätt, av statliga offentliga utredningar (SOU) i vilka politiker och experter på olika områden tillsammans har utvecklat lagstiftningen till att motsvara den senmoderna tidens nya behov.

Eller så har vi åtminstone lärt oss tänka. Historikern Sara Edenheim, som doktorerat i Lund, ser förändringarna i den svenska lagstiftningen i ett mera kritiskt ljus. Med utgångspunkt i queerteorin och med stöd i Michel Fou-

caults genealogiska maktanalys och Judith Butlers idé om en heterosexuell matris genomför hon en kritisk läsning av sådana statliga utredningar från åren 1935–2002 som behandlar antingen homosexualitet, intersexualitet eller transsexualitet. Alla dessa grupper framstår i SOU-texterna som avvikelser från den heterosexuella normen, krävande särskilda lagstiftningsåtgärder.

Förutom att själva ämnesvalet är intressant avviker författarens teoretiska betoningar också på ett intressant sätt från de tolkningstraditioner som är förhärskande i Finland. I Finland betraktas filosofen Judith Butler inte som en litteraturvetare och de psykoanalytiska stråken i hennes arbeten har hittills väckt mindre uppmärksamhet än de sociala betoningarna. Däremot förekommer det även i Finland forskning där den heterosexuella matrisen granskas kritiskt. Ordparet, som introducerats av Butler, beskriver ett problematiskt normativt tänkesätt som utgår från att det existerar ett obrutet samband mellan kön (*sex*), könsidentitet (*gender*) och begär (*desire*). Enligt det känner sig människor med manligt anatomiskt kön som män och deras begär riktar sig mot kvinnor, medan anatomiska kvinnor ser sig som kvinnor och vill ha könsumgänge med män. Denna modell bryts av de homosexuella, som känner åtrå gentemot ”fel” kön, de intersexuella, som har en anatomisk kropp som inte entydigt kan definieras som man eller kvinna, och de transsexuella, vilkas anatomi och könstillhörighet inte överensstämmer med varandra enligt heteromatrixens premisser.

Hur har då SOU-utredningarna under olika tidsperioder förhållit sig till dessa normbrytande kroppar? Edenheim svarar på frågan genom att välja ut nio juridiska texter och analysera dem med hjälp av abjektion och interpellation, begrepp som är centrala också i Judith Butlers tänkande.

I det tredje kapitlet visar Edenheim på ett övertygande sätt hur heteronormativiteten styr ordvalet i texterna så att avvikelser som väcker osäkerhet blir så gott som omöjliga att behandla på deras egna villkor. I stället visar de sig i texten som abjekt, d.v.s. osäkerhetsfaktorer som kräver definitionsmässig stabilisering och som måste hållas på avstånd eller bortförklaras. Vissa drag hos abjekten är så svåra att beskriva med hjälp av heteromatrixen att man i den juridiska diskursen helt enkelt är tvungen att tiga om dem. Det här gäller särskilt de homosexuella och i all synnerhet de lesbiskas begär, liksom deras förhållanden och sexuella handlingar. Dessa tangeras i texterna så flyktigt som möjligt och i stället övergår man gärna till abstrakt tal om identitet och rättigheter.

I det fjärde kapitlet betraktar författaren med hjälp av interpellationsbegreppet hur texterna, som sammanställts av representanter för olika vetenskapsområden, tilltalar dessa abjekta kroppar, d.v.s. hur de presenteras som föremål för kunskap och verksamhet. Enligt Edenheim framställs homosexualiteten i SOU-texterna envetet som en form av heterosexuell begär som bara riktar sig mot ”fel” kropp. Ett dylikt problematiskt begär stabiliserade man år 1941 genom att biologisera det. I samma syfte ägnade man sig från och med 1968 åt att psykologisera och funktionalisera homosexualiteten. Den kunde alltså i olika tider och på olika sätt framställas som en kognitiv

egenskap hos individen som outredd skulle leda till problem. Medan man i början av denna tidsperiod ännu strävade efter att korrigera det ”felriktade” begäret genom (kirurgiska) ingrepp, övergick man småningom till att argumentera för social integration av homosexuella. Texterna från den här tiden innehåller ett idealiserat antagande enligt vilket de hetero- och homosexuella till sina önskningar alla liknar varandra: de tränar alla efter ett statsstyrt monogamt parförhållande och en egen familj.

Edenheims undersökning handlar till synes om icke-heterosexualitet – men när det kommer till kritan är det fråga om berättelsen om den historiska produktionen av heterosexuella subjekt. I det femte kapitlet animerar författaren en dialog mellan sina analyser och konstaterar utifrån dem hur en kategorisering av avvikande objekt liksom de olika tilltalen – det ena välvilligare än det andra – framför allt bidrar till att producera och upprätthålla en anmärkningsvärt seglivad heteronormativitet och därmed också de homosexuellas moraliska överlägsenhet. Följaktligen skapar samma lagtexter, som ger sig ut för att vara jämlika, i själva verket hierarkiska maktrelationer mellan heterosexuella och icke-heterosexuella.

När lagstiftningen trots allt lyckas framstå som demokratisk, tolerant och välvillig, blir det svårt att utsätta den för samhällskritik även om de intersexuella, transsexuella och homosexuella själva skulle tycka att den ständiga hänvisningen till heteronormativiteten inte är det bästa tänkbara svaret på deras situation. De analyserade SOU-texterna uppfattar inte möjligheten att de intersexuella kunde tänkas föredra att fortsätta leva i sina egna kroppar, som utmanar den gängse sexualordningens dikotomi, i stället för att, utan att bli tillfrågade, utsättas för kosmetiska kirurgiska ingrepp för heteronormens skull. Likaså tycks tanken att de transsexuella skulle, å ena sidan, vilja behålla sin fertilitet eller, å andra sidan, efter operationen vilja idka något annat än heterosex vara främmande för texterna. De ser inte det homosexuella begäret, sexualiteten och livsstilen från en neutral synvinkel, som någonting med egenvärde eller särskild betydelse, utan som något som måste pressas in i en heteronormativ form som ett bevis på den heterosexuella normens universella överlägsenhet. Därmed faller alla de som skulle vilja tillämpa den tillbudsstående normen på ett annorlunda sätt utanför de identiteter som SOU-texterna erbjuder och samtidigt också utanför de rättigheter som förknippas med dessa.

För en finsk läsare erbjuder Edenheims kritiska, inspirerade och inspirerande avhandling en mycket intressant synvinkel på det svenska samhällets utveckling. Även om texten behandlar närhistorien är den i allra högsta grad också ett samhällskritiskt inlägg som sträcker sig mot framtiden. Läsaren utmanas att föreställa sig hur ett sådant lagstiftningsarbete skulle kunna se ut, som äntligen uppfattade även sin egen heteronormativitet som någonting problematiskt.

Om nazism, natur och *Kvinnorna på Niskavuori*

Hana Worthen, *Playing "Nordic": The Women of Niskavuori, Agri/Culture, and Imaging Finland on the Third Reich Stage*, 191 s., ill., University of Helsinki, Helsinki 2007.

Hana Worthen har skrivit en doktorsavhandling i teatervetenskap som behandlar Hella Wuolijokis pjäs *Kvinnorna på Niskavuori* och dess uppföranden i Tyskland åren 1938 och 1942. Boken baserar sig på arkivstudier i såväl Berlin som Helsingfors; bl.a. har utrikesmyndigheternas arkiv genomgåts. Vidare är genomgången av samtida litteratur ansevärd. Avhandlingen består av tre huvudkapitel. Det första handlar om de tyska ministeriernas inställning till pjäsen, det andra om rasteorier och det tredje om hur *Kvinnorna på Niskavuori* uppfördes i Tyskland.

Våren 1938 uppfördes *Kvinnorna på Niskavuori* fjorton gånger i Hamburg. Uppsättningen hade föregåtts av en viss debatt om huruvida pjäsen lämpade sig för den nazityska publiken. Worthen antyder en konflikt mellan å ena sidan det tyska propagandaministeriet med det närstående Reichsdramaturgie och å andra sidan det tyska utrikesministeriet. Pjäsen uppfattades inte till sitt innehåll som störande; den agrara miljön och kritiken mot den urbana moderniteten korrelerade med nazistiska värderingar.

Problemet var, som Hana Worthen övertygande visar, att Hella Wuolijoki i Finland uppfattades som en vänsterintellektuell. I diskussionen om pjäsen betonades upprepade gånger författarinnans bakgrund, engagemanget i vänsterkretsarna och det avslutade äktenskapet med kommunisten Sulo Wuolijoki. Försvararna betonade hennes skilsmässa och den herrgård hon ägde – enligt dessa hade hon lämnat sin radikala bakgrund. Det tyska utrikesministeriet fick sin information om Wuolijoki genom finska högerkretsar som motarbetade hela det liberala kulturfältet, medan den finska ambassaden i Berlin åtminstone tidvis tog parti för Wuolijokis pjäs. Slutresultatet blev att propagandaministeriet – på utrikesministeriets initiativ – inte direkt förbjöd pjäsen men uppmanade teatern att inte spela den fler gånger än de redan utannonserade. *Kvinnorna på Niskavuori* lades därför ned efter fjorton föreställningar.

Hana Worthen försöker i sitt andra huvudavsnitt beskriva den nazistiska rasläran i relation till pjäsen *Kvinnorna på Niskavuori*. Hon beskriver utförligt tyska humanistiska vetenskapsmän och deras syn på ras och hon går också in på finländska forskares syn på rasläror. Ett problem för både tysk utrikespolitik och för finländska forskare var att finnarna inte entydigt kunde hänföras till en västlig arisk ras. I stället talade man om en östbaltisk rastyp. Kulturellt tog sig rasläror uttryck i t.ex. problem med hur Kalevala skulle uppfattas inom en nazistisk diskurs – kunde en produkt av en halvt mongolisk östlig ras beundras av arier?

Författaren är mycket politiskt korrekt då hon analyserar den nazistiska kultursynen enbart utgående från rasläror. En annan diskurs inom den nazistiska ideologin som kunde särskiljas vore en som baserade sig på naturmystik och modernitetskritik, en närmast extremromantisk dyrkan av ett gyllene ursprung. Inom en sådan diskurs kunde relationen mellan pjäsen och det tyska kulturklimatet ha blivit mer förståelig, men Worthen vill inte skilja på olika sidor inom den nazistiska ideologin – för henne hänger natursyn och rasism strängt samman. *Blut und Boden* blir enbart en rasfråga. På detta sätt blir t.ex. hennes i och för sig obetydliga hänvisning till Peter Staudenmaidens tankar om ekofascism rätt så lösryckt, men Worthen gör intressanta iakttagelser om hur de tyska jordbruksfestivalerna deltog i att skapa ideologi och en grund för äkta tyskhet. Kunde inte en genusaspekt på just detta ämne också den ha öppnat för en nyanserad nazistdiskussion?

Hana Worthen visar tydligt hur den översättning som låg till grund för pjäsen då den uppfördes i Tyskland hade bearbetats i en ideologiskt korrekt riktning. Wuolijoki hade enligt Worthen genom sin andel i förhandlingarna om vapenstillståndet 1940 blivit en allmänt accepterad person och författare i Finland, och i Tyskland jämfördes hennes pjäs med Hamsuns produktion. År 1942 var motståndet mot att exportera Wuolijokis pjäs obefintligt i Finland. Detta innebär att materialet kring den tyska uppsättningen är mycket mindre till sin omfattning vilket avspeglas i avhandlingen. Författaren har också i betydligt högre grad ansträngt sig för att läsa på om det mentala och politiska klimatet i Tyskland och Finland inför kriget än hon offrat för att förstå situationen 1942. Detta kan exemplifieras av att hon citerar Kai Häggmans historik över WSOY för att beskriva relationen mellan Tyskland och Finland under kriget.

Avhandlingens sista avsnitt tar också ingående upp den kritik och de recensioner pjäsen fick, både i Tyskland och i Finland. Den tyska uppsättningen bearbetades redan från början för att passa in det man inom rasdiskursen uppfattade som ett mer nordiskt paradigm. Kostymerna som varit folkligt granna vid uppsättningen i Helsingfors gjordes nu i en diskret mörk färgskala och här gläder boken med ett rikligt bildmaterial. Uppenbarligen lyckades bearbetningen av pjäsen för åtminstone en del av den tyska publiken satte in pjäsen i en nordisk tradition med Ibsen och Strindberg. I Finland mötte pjäsen kritik för sin brist på moral och kristna värderingar – också det kan kanske ses som en Ibsen-Strindberg-tradition?

Worthen försöker i sin analys av den tyska uppsättningen läsa skådespelet i en tradition av såväl ett nordiskt kulturarv som *Bauerndrama*-genren. Hon kopplar pjäsen till en politisk situation där det vita arvet och den konservativa bonderörelsens politiska betydelse i Finland skapar ett mentalt klimat. På detta sätt blir dramat en heroiserande hyllning av bondehjältarna. Författaren markerar nog en medvetenhet om att en allt för politisk avläsning av ett konstverk kan vara problematisk, kanske kunde hon tydligare ha skilt Wuolijokis intentioner i den finska kontexten från avläsningen av pjäsen i ett

tyskt sammanhang. Än en gång kan upprepas att konflikten mellan det traditionella livet på landsbygden och den moderna frigjorda urbana kulturen var en fråga som berörde de flesta ideologier på 1930-talet. Det intressanta kunde därför ha blivit dels hur Wuolijoki behandlade frågan, dels hur detta mottogs och korrelerade med den tyska ideologin.

En intressant iakttagelse i boken är att den tyska pressen såg pjäsens konflikt ligga i individen Arnes val. I Finland ansågs konflikten stå mellan kvinnorna, och valet mellan en traditionell livsform hos Loviisa eller ett modernt urbant liv med Ilona. För tyskarna gällde Arnes val ett val mellan gemenskapens ordning och det individuella goda. En analys av betydelsen av *Gesetz der Gemeinschaft* inom den nazistiska ideologin hade kunna fördjupa detta resonemang. I jämförelse med det stora arbete Worthen lagt ned på *Blut und Boden*-ideologin i ett rasperspektiv, är den sida hon ägnar åt begrepp som *Gesellschaft*, *Gemeinschaft* och *Kampf* mycket kortfattad.

Ilonas frigjorda urbana modernitet tolkades delvis olika i de skilda kontexterna. I den finska kritiken lyftes kärlekens seger över traditionen ibland fram och hennes roll framställdes som dynamisk om också kontroversiell. I en tysk kontext blev Ilona en motbild till den ordentliga tyska kvinnan; hon blir ett offer för sina känslor och sin brist på självkontroll. Worthen ägnar en diskussion åt frågan om pjäsen i ett religiöst sammanhang där hon bl.a. utgår från Sally Salminens uppgörelse med Tredje riket efter Salminens kulturbesök i landet 1938. Salminens i sig intressanta kritik som utgick från en kristlig-socialdemokratisk utgångspunkt behandlas enbart utgående från sekundärlitteratur – ett bevis för att kunskaper i svenska är nödvändiga för att behandla Finlands historia.

Sammanfattningsvis öppnar boken nya frågor om 1930-talets kulturella fält. Man frågar sig om det fanns skillnader i synen på modernitet, på landsbygd och på sexualmoral mellan nazister, kommunister och andra radikala. En skarp och mer funktionell analys av kulturideologin i det tredje riket, en djupare analys av Wuolijokis egen ideologi och en starkare teatervetenskaplig analys av materialet hade fördjupat avhandlingen. Men boken är trots detta en intressant fallstudie där den teatervetenskapliga biten får proportionellt sett litet utrymme – vilket gläder den idéhistoriskt intresserade som får desto mer att bita i.

Joachim Mickwitz

Dollarhjälp till socialdemokraterna tryggade demokratin i Finland

Mikko Majander, *Demokratiaa dollareilla. SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945–1954* [Demokrati med dollar. Sdp och partifinansieringen i bristekonomin 1945–1954], 348 s., ill., Otava, Helsinki 2007.

Den amerikanska underrättelsetjänsten CIA var direkt eller indirekt de finländska socialdemokraternas viktigaste finansiär under årtiondet efter andra världskriget. En sådan slutsats kan man dra efter att ha läst Mikko Majanders utmärkta bok *Demokratiaa dollareilla. SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945–1954*. Socialdemokraterna fick sina pengar från Washington, kommunisterna från Moskva.

Pol.dr Mikko Majander är anställd av Finlands socialdemokratiska parti för att skriva partiets historia. I förordet till den nya boken beskriver Majander hur han i juni 2006 var upptagen med arkivstudier gällande partisplittningen inom sdp. Då visade chefen för Arbetarrörelsens arkiv Esa Lahtinen upp ett intressant fynd som hans kolleger gjort i Stockholm: ett par mappar och en kassabok som hade tillhört Aarne Paananen, sdp:s mångåriga ekonomichef. Det visade sig vara ett unikt källmaterial och Majander ändrade sina planer. Nu fanns det en möjlighet att systematiskt utreda hur den västliga finansieringen av partiet hade varit organiserad. *Demokratiaa dollareilla* är något av ett sidospår i projektet med att skriva sdp:s historia, men ett mycket välkommet sådant.

Majander disputerade för ett par år sedan med doktorsavhandlingen *Pohjoismaa vai kansademokratia? Sosiaalidemokratit, kommunistit ja Suomen kansainvälinen asema 1944–51* [Ett nordiskt land eller en folkdemokrati? Socialdemokraterna, kommunisterna och Finlands internationella ställning 1944–51]. Redan i sin avhandling *pro gradu* behandlade Majander fackcentralen FFC:s internationella relationer efter kriget. Han kan sitt ämne.

Den röda tråden i berättelsen är kampen för att bevara Finland fritt och demokratiskt och hur den kampen finansierades. Slutresultatet vet vi: självständigheten bevarades och det demokratiska samhällsskicket likaså. Det blev aldrig något kommunistiskt maktövertagande och Finland blev ingen folkdemokrati. Hjältarna i denna framgångssaga – åtminstone i Majanders version – var socialdemokraterna, det parti som hade de överlägset bästa internationella kontakterna i väst. Kampen mot kommunisterna fördes till en början med moraliskt och finansiellt bistånd från de socialdemokratiska partierna i de övriga nordiska länderna. Så småningom tog amerikanerna över den finansiella bördan.

Aarno Paananen var född i Viborg 1910. Han gick ett par år i handelsskola och började tidigt jobba som springpojke eller vaktmästare på Finlands

Banks kontor i hemstaden. I det socialdemokratiska partiet sköttes uppdrag inte på basis av formell behörighet, utan Paananen kunde avancera till ekonomichef. Då Väinö Tanner blev partiordförande 1957 bekantade han sig med kassaböckerna, och konstaterade därefter beträffande Paananens korta skolbana: "Det verkar ha räckt." Paananen, som senare blev ekonomichef på Rundradion, var en doldis inom sd. Han strävade efter att hålla sig i bakgrunden, vilket han också lyckades med.

Ett namn som ofta återkommer i *Demokratiaa dollareilla* är Arvo "Poika" Tuominen, den avhoppade kommunisten som blev socialdemokrat och efter kriget bodde i Stockholm. Tuominen var en viktig kontaktperson då det gällde att kanalisera stöd från svenska SAP och LO till Finland. Sverige hade gått oskadat genom kriget, och det fanns en betydande vilja att ge stöd och lån till de finländska partibröderna. Speciellt viktigt var det för sd att få hjälp till partipressen, vars tekniska utrustning hade förfallit eftersom det på många år inte hade gjorts några investeringar i tryckerierna. Med hjälp av svensk finansiering lyckades socialdemokraterna också behålla makten inom FFC under den hårda kommunistiska framryckningen 1946–1947. Ofta handlade det om varuhjälp som omvandlades till pengar. De danska socialdemokraterna bidrog till exempel med 500 kilo socker som användes i ett lotteri för att finansiera kampanjen inför kommunalvalet 1947. Också från Norge kom motsvarande bistånd.

Under åren efter kriget rådde strikt valuta- och importreglering. Finland hade en veritabel bristekonomi. Stockholm blev en viktig inköpsort för finländare som lyckades resa dit. Tuominen fick hjälpa tillresande socialdemokrater med att köpa allt från kläder, kaffe, cigaretter och choklad till nylonstrumpor och läppstift.

Sverige kändes på många sätt som ett ymnighetshorn, men det räckte inte. I USA fick sd hjälp av American Finnish League for Democracy, som var en takorganisation för finländska socialdemokrater i Amerika. Den viktigaste socialdemokraten "over there" var Oskari Tokoi, som i efterdyningarna efter inbördeskriget via Sovjetryssland hade kommit till USA. Ända sedan vinterkriget hade Tokoi arbetat hårt för att samla in pengar av amerikafinländarna till det gamla hemlandet. Till sin hjälp då det gällde affärsverksamhet de finländska socialdemokraterna till fromma hade Tokoi den finlandsbördige affärsmannen Frank Aaltonen. Hur mycket stöd som helst kunde amerikafinländarna inte uppåda, men 1949 öppnades en ny kanal. Den största amerikanska fackliga centralorganisationen AFL förde sitt eget krig mot kommunismen. Ansvarig för arbetet var en man vid namn Jay Lovestone. Till sin hjälp hade han Irving Brown, som genast efter kriget hade skickats till Paris för att förhindra kommunisterna att ta kontrollen över fackliga centralförbund i Europa. Den viktigaste finansiären av verksamheten var enligt Majander den amerikanska underrättelsetjänsten CIA, till vilken Brown hade nära kontakter. Det arbete som K. A. Fagerholms minoritetsregering gjorde i slutet av 1940-talet övertygade amerikanerna om att socialdemokraterna var av avgörande betydelse

för att Finland inte skulle hamna bakom järnridån. I New York blev en viss Ernest T. Barringer kontaktperson för Tokoi och Aaltonen. Nu öppnades dollarkranarna på allvar. Via ”privata vänner” i Washington ordnade Barrington en donation på 25–30 miljoner cigaretter till de finländska socialdemokraterna. Avsikten var att cigaretterna skulle säljas i Finland och pengarna sedan användas för att stöda den socialdemokratiska tidningspressen. Exakt vilken myndighet som stod bakom kodorden ”privata vänner” är enligt Majander tillsvidare oklart, men han drar på ett trovärdigt sätt slutsatsen att det måste ha varit kretsar kring det amerikanska utrikesministeriet och underrättelsetjänsten. Till spelets regler hörde att allt skedde i största hemlighet. Operationen var som ett modellexempel från ett policy-dokument skrivet vid State Department och daterat den 1 december 1949. Enligt dokumentet skulle USA i det tysta stöda Finland och speciellt socialdemokraterna inom fackföreningsrörelsen där kampen mot kommunisterna var som hårdast.

Att omvandla dollarstödet till mark på ett så fördelaktigt sätt som möjligt var inte alltid enkelt. Under denna tid utvecklades ett system med välgörenhetsaffärer. För stödet från de ”privata vännerna” köptes kaffe, cigaretter, frukt, socker eller andra förnödenheter – till och med bilar – som sedan skeppades till Finland och såldes med betydande vinst. Många olika organisationer, som till exempel Lomaliitto, användes som täckmantel för välgörenhetsaffärerna, vars avkastning i huvudsak gick till partiet. Lockelsen att gå med i systemet var stor eftersom affärerna verkade ske med myndigheternas tysta godkännande. Att importlicenser och tullsänkningar beviljades så frikostigt berodde delvis på att sdp ensamt bar regeringsansvaret. Å andra sidan var de flesta andra partier också inblandade i den här typen av affärer för att finansiera sin verksamhet. Men socialdemokraterna var de klart framgångsrikaste, framgår det av Majanders undersökning. Han beskriver i detalj hur Frank Aaltonen arbetade för att få varor och pengar till Finland, och ett av kapitlen i boken handlar om hur partisekreterare Väinö Leskinen 1950 via Sverige gjorde en lång resa till USA för att knyta kontakter till amerikafinländarna och till de ”privata vännerna”. Tillsammans med sin företrädare som partisekreterare Unto Varjonen hörde Leskinen tillsammans med Aarno Paananen till den lilla krets av ledande sdp-män som kände till detaljerna i USA-finansieringen.

Agrarförbundet drog inte på långt när lika stor nytta av välgörenhetsaffärerna som sdp, och då Urho Kekkonens första regering tillträdde år 1950 stoppades merparten av geschäftet. Kekkonen själv uttalade sig mycket kritiskt om systemet. Då rödmyllesamarbetet (mellan agrarförbundet och socialdemokraterna) fortsatte följande år, återupptogs ändå affärerna. Så mycket osunda drag fanns det i systemet att oppositionen med flankstöd av agraren Veikko Vennamo, som råkade i gräl med sitt eget parti, fick gehör för kraven på en grundlig översyn av spelreglerna. Senare på 1950-talet blev det flera rättegångar kring välgörenhetsaffärerna, men sdp som parti blev aldrig fällt för några oegentligheter.

Socialdemokraterna förlorade stora pengar på en tvätterianläggning i Helsingfors. Enligt Majander påminde partiets bokslut för 1954 om ett konkursbo. Ekonomichefen Paananen var ändå inte nedstämd, utan kunde informera partistyrelsen om att ”nya möjligheter för att finansiera partiverksamheten hade öppnat sig”. Vad detta konkret innebar har Majander inte utrett, men han hänvisar till att Hannu Rautkallio tidigare har skrivit att en viss Frank Friberg vid denna tid blev chef för den amerikanska underrättelsetjänstens verksamhet i Finland. Friberg skulle ha varit ansvarig för att förse socialdemokraterna med pengar.

Demokratiaa dollareilla är tematiskt uppdelad i 26 kapitel som vart och ett i allmänhet omfattar drygt tio sidor. Majander skriver en njutbar sakprosa och framställningen känns balanserad och trovärdig. Noterna, som är samlade i slutet av boken, är enkla att hitta eftersom numreringen är löpande.

Några kritiska anmärkningar är på sin plats. Trots att boken innehåller 433 källhänvisningar vet läsaren inte alltid vem det är som uttalar sig i de citat som Majander använder sig av. Och även om det framgår vem som har uttalat sig är det inte alltid säkert att det blir klart i vilket sammanhang uttalandet har gjorts. För läsaren kan detta vara lätt irriterande. Å andra sidan har Majander inte primärt eftersträvat hundraprocentig akademisk detalstringens, utan snarare att skriva en bok som var och en som är intresserad av socialdemokraternas historia kan ha behållning av.

Majander konstaterar själv att hans framställning närmast är deskriptiv. I stället för svepande tolkningar redogör han för hur socialdemokraterna skötte sin ekonomi det första årtiondet efter kriget. Och just detta är bokens stora styrka: det är *wie es eigentlich gewesen war* i uttryckets positiva bemärkelse. Majander behandlar sitt källmaterial med något han kallar ”de små utlöparnas metod” (*”pieten rönsyjen menetelmä”*). Kring sd:s finansiering beskriver han olika händelser, och på ett elegant sätt knyter han dollar, kronor och mark till den aktuella tidsperioden. I vissa fall är utlöparna ganska långt från undersökningens huvudspår, men Majander återkommer snabbt till sitt huvudtema.

Namnet på boken – Demokrati med dollar – säger precis vad det handlar om. Däremot är namnen på de enskilda kapitlen väldigt korta och saknar ofta tillräckligt informationsvärde. I den här typen av akademisk faktabok borde läsaren få en översikt av innehållet genom att läsa vad de enskilda kapitlen och eventuella underkapitel heter. I Majanders bok är detta inte riktigt möjligt.

Hur mycket stödpengar handlade det sammanlagt om? Något exakt svar kan Majander inte ge. I socialdemokratiska partiets bokslut för 1949–1953 finns 183 miljoner mark upptagna som donationsmedel. Hela sanningen säger det inte. Enligt Majander kan man sannolikt fördubbla de officiella siffrorna utan risk för överdrift, och ”i vilket fall som helst talar man om hundratal miljoner mark”. Omräknat i dagens pengar nämner han beloppet sex miljoner euro, vilket låter lågt. Men som Majander konstaterar i den

avslutande diskussionen är mekaniska räkneoperationer mellan olika valutor vid olika tidpunkter inte så fruktbara. Viktigare är vad miljonerna hade för betydelse under de rådande förhållandena med den tidens kostnadsnivå. Betydelsen var uppenbarligen mycket stor.

Redan i början av boken ingår en uppställning av sdp:s bokslut för åren 1945–1955. Helt entydig är Majanders tabell inte, men till exempel 1951 var partiets sammanlagda inkomster 68 miljoner mark varav donationer stod för 57 miljoner. År 1952 var inkomsterna 51 miljoner euro och donationerna 36 miljoner. Donationsmedlen kom inte enbart från ”amerikanska vänner”, men uppenbarligen var det västliga stödets betydelse mycket stor. I den avslutande diskussionen konstaterar Majander att socialdemokraternas finansiering till en ”hjälpnadsväckande stor del” baserade sig på utländska källor. I det här sammanhanget är det viktigt att komma ihåg att det inte fanns något partistöd av modern typ, där partierna får statsstöd utgående från hur många ledamöter de har i riksdagen. Det gällde verkligen för partierna att ligga i för att sköta sin finansiering, genom medlemsavgifter, lotterier och liknande aktiviteter.

En helt uttömmande bild av socialdemokraternas partifinansiering har det inte varit möjligt att göra. Majander konstaterar att till exempel amerikanska och svenska arkiv troligen skulle kasta ännu mera ljus över vad som egentligen hände. Men med hjälp av ”Paananens papper” och tidigare tillgängligt källmaterial lyckas Majander på ett trovärdigt och intressant sätt visa vilken viktig roll amerikanska dollar spelade i sdp:s finansiering och i försvaret av demokratin under en besvärlig tid i Finlands historia.

Richard Brander

Savolax under efterkrigstiden

Erkki Kinnunen, Eino Lyytinen, Hannu Soikkanen, Teppo Vihola, *Savon historia VI. Heimomaakunnasta maakuntien Eurooppaan 1945–2000* [Savolax historia VI. Från folkstammarnas region till regionernas Europa 1945–2000], 931 s., ill., kart., Savon säätiö 2006.

Boken *Savon historia VI* utgavs år 2006 av Savon Säätiö och utgör den senaste publicerade delen i serien om Savolax historia. Den behandlar perioden från fortsättningskrigets slut till millennieskiftet, och är resultatet av ett samarbete mellan fil.mag. Erkki Kinnunen, docent Eino Lyytinen, professor Hannu Soikkanen och docent Teppo Vihola. Verket är indelat i 17 huvudkapitel som behandlar olika delar av Savolax historia.

Kinnunen, som skrivit första delen av verket skriver bl.a. om den efterkrigstida politiken i Savolax, hur ansvaret inom förvaltningen övergick från staten till landskapet, om folkhälsan och om hur kyrkoförvaltningen förändrades. Följande del, som är skriven av Lyytinen och Soikkanen handlar till exempel om hur skolsystemet utvecklades, och Vihola tar i sista delen upp hur näringsstrukturerna förändrats i Savolax från efterkrigstiden fram till våra dagar.

I det första kapitlet ser Kinnunen närmare på hur saker och ting förändrades för savolaxarna efter fortsättningskrigets slut. För Savolax innebar förlusten av Viborgs län t.ex. att den gamla vattenvägen längs Saima kanal lades ner, vilket innebar en nedgång för området både kommunikationsmässigt och ekonomiskt. Inom politiken blomstrade de radikala vänsterpartierna under några år, precis som i resten av Finland, medan skyddskårs- och lottaverksamheten, liksom många andra högersinnade föreningar, lades ner. Kinnunen skriver också i detta kapitel ett intressant stycke om de vapengömmor som hittades i Savolax och tar upp problematiken med de karelska flyktingarna och deras integrering i det savolaxiska samhället.

De följande kapitlen behandlar hur Savolax styrelsestruktur förändrats då nya län bildats eller redan existerande län vuxit eller krympt, och också genom att själva länsstyrelsen efterhand fått helt nya arbetsuppgifter. Länsorganisationens utveckling, med alla nya utskott och förgreningar, belyses och förklaras pedagogiskt med hjälp av illustrationer, och den som inte är så bekant med Savolax och dess kommuner kan läsa flera sidor om kommunerna och deras vapen. Kinnunen granskar också närmare vilka svårigheter och utmaningar som uppstod på grund av dessa strukturförändringar. Till exempel skapades flera arbetsplatser inom den kommunala administrationen eftersom det behövdes flera ämbetsmän. Detta behov berodde bland annat på att kommunstyrelserna började delegera vissa ärenden till speciella utskott. Eftersom det också blev kommunernas uppgift att förse sina invånare med service inom olika områden, och kommunerna i Savolax inte hade möjlighet att sköta denna service på egen hand, började man bilda kommunförbund.

På detta sätt lyckades kommunerna i Savolax möjliggöra service inom alla sektorer för sina invånare.

Följande kapitel behandlar social- och hälsovården i området. Här tar Kinnunen upp hur barn-, åldrings- och sjukvården utvecklades, och i ett kort men engagerande stycke går han också igenom hur kriminaliteten i Savolax förändrats. Styckena om vilka sjukdomar savolaxarna statistiskt drabbats av och vilka dödsorsakerna varit i regionen genom åren är också intressanta. Det därpå följande kapitlet går in på det politiska klimatet i Savolax, och här konstaterar Kinnunen att det varit lättare för extrema politiska rörelser och idéer att få fäste i norra Savolax än i södra, vilket klart och tydligt illustreras med ett flertal kartor i kapitlet. En av författarens förklaringar till detta är att södra Savolax varit glesare befolkat än norra Savolax.

Det näst sista kapitlet av Kinnunen behandlar kulturen som tolk för förändringarna och handlar om folkhögskolornas, medborgarinstitutens och bibliotekens utbredning samt hembygdsföreningarnas uppsving i trakten. Speciellt intressanta är avsnitten om Savolax i litteraturen och om teatern och konsten i området. Också savolaxisk sport tillägnas här ett eget avsnitt. Följande kapitel går igenom kyrkans, speciellt den evangelisk-lutherska men också den ortodoxa kyrkans och frikyrkornas, utveckling i Savolax under 1900-talet.

Följande kapitel, som är skrivet av Lyytinen och Soikkanen, handlar om utbildningen i Savolax. Precis som i övriga delar av landet har skolväsendet utvecklats så att fler och fler specialiserade utbildningar skapats. I Savolax utvecklades dock skolsystemet relativt långsamt, bland annat på grund av att det i många områden och samhällen fanns mycket få elever och lagen föreskrev att man måste få ihop åtminstone åtta elever i ett distrikt för att över huvud taget kunna hålla lektioner. Dock var man samtidigt tvungen att hålla skola också för bara fem elever ifall avståndet till följande distrikt var långt. I dag finns det förutom specialiserade gymnasier, yrkes- och yrkeshögskolor både handelshögskolor och universitet i Savolax, trots att utvecklingen till en början var långsam.

Kapitel nio är bara sex sidor långt och handlar om hur Finlands avträdande av landområden till Sovjetunionen påverkade Savolax ekonomi. Frågan kunde eventuellt ha behandlats i exempelvis det första kapitlet eller i samband med den sista delen av boken, som betraktar näringsstrukturerna i Savolax. Så här förblir kapitlet kort och genomgången känns en aning lösryckt. I följande kapitel granskar Lyytinen och Soikkanen närmare befolkningstillväxten och sysselsättningsfördelningen i området. Precis som i resten av landet har födelsetalen sjunkit stadigt under andra hälften av 1900-talet. Dessutom påvisar författarna att många savolaxare emigrerade till Sverige på 1960- och 1970-talen. Den urbanisering som pågått under andra hälften av 1900-talet har, precis som i andra områden i Finland som huvudsakligen består av landsbygd, gjort att befolkningen i Savolax minskat. Av dem som i dag lever i området arbetar största delen inom servicebranschen, trots att jord- och skogsbruket länge var den största sektorn inom sysselsättningen.

I de sista sju kapitlen behandlar Vihola de olika näringarna i Savolax. Han börjar med att syna jordbruket och konstaterar att åkerarealen minskat från 1950-talet till 1990-talet i de flesta kommuner. Då det gäller boskap har mjölkkena minskat betydligt i hela Savolax, medan mjölkproduktionen per gård i stället ökat, vilket eventuellt kan förklaras med mekaniseringen som skett inom mjölkproduktionen samt med förädlingen av boskapsraserna. Skogsbruket utgör i dag en central del av Savolax ekonomi, vilket Vihola fastslår i kapitel 12. Också industrin i Savolax kom småningom igång efter kriget då fabriker som Ahlström i Varkaus och Hackman i Sorsakoski kunde expandera. Savolax hade dessutom en omfattande textilindustri fram till 1980-talet, då oljepriserna gjorde att inhemsk textilproduktion inte längre var lönsam. I de sista kapitlen går Vihola igenom kommunikationsmedlens, handelns, bankverksamhetens och turismens utveckling och nya situation, vilken i mycket liknar den i resten av landet.

Verket är, som landskapshistoriker tenderar att vara, mycket faktsäckat, men är ändå behagligt att läsa i och med att författarna inorporerat tabeller, bilder och till och med skämtteckningar i texten. I boken finns dessutom flera bilagor med ytterligare information för den intresserade. Författarna har lyckats bra med att göra boken attraktiv både för dem som använder verket som ett uppslagsverk och som hjälpmedel i forskningsarbeten och för dem som är intresserade av Savolax historia i sin helhet och läser boken från pärm till pärm.

Det är ibland svårt att bilda sig en helhetsuppfattning om vissa ämnesområden eftersom författarna tar upp olika aspekter av dessa områden i sina respektive kapitlen. Kinnunen tar t.ex. i sitt kapitel om kulturen som tolk för förändring upp hur medborgarinstitutionen och arbetarinstitutionen breddade ut sig från och med 1950-talet framåt, trots att det kanske hade givit läsaren en mera sammanhängande bild av utbildningens utveckling om detta tagits upp först i Lyytinens och Soikkanens kapitel om utbildning ("Koulutus – suurten ikäluokkien haasteesta koulutustason rajuun nousuun"). Likaså tar Kinnunen upp den tidiga savolaxiska politiken redan i "Vaaran vuosien Savo" ("Savolax under farans år"), för att först fyra kapitlen senare gå in på senare savolaxisk politik i kapitlet "Savon poliittinen ilmasto" ("Det politiska klimatet i Savolax"). Dessa kapitlen kunde ha slagits ihop till ett för att ge läsaren en bättre översikt och kontinuitet i texten, men i stället har man delat innehållet i två skilda kapitlen. Dyliga omständigheter kan dock vara svåra att undvika då det handlar om ett så omfattande verk som dessutom skrivits av flera personer. Över huvud taget ger *Savon historia VI* ändå en heltäckande och nyanserad bild av utvecklingen under andra hälften av 1900-talet på de flesta områden i Savolax.

Maria Holmström

FRÅN FÄLTET

Historiska Samfundet i Åbo 2007

Samfundets årsmöte hölls den 19 februari 2007. Närvarande var 8 personer. Följande styrelse valdes för år 2007: Ordförande fil.dr Laura Hollsten, vice ordförande fil.dr Jan Svanberg, medlem fil.mag. Johanna Wassholm, medlem fil.mag. Anna Sundelin. Fil.lic Johan Nikula och fil.mag. Maren Jonasson valdes till revisorer. Fil.mag. Stefan Norrgård valdes till revisors suppleant.

Samfundet hade vid utgången av år 2007 50 medlemmar samt en hedersmedlem.

Under år 2007 arrangerade samfundet följande tillställningar:

- 12.2 Ralf Friberg talade under rubriken: Historiens dom över tidningen *Västra Nyland*. 11 personer deltog. Christer Kuvaja från Svenska litteratursällskapet kommenterade.
- 12.3 Fil.dr Märta Salokoski föreläste under rubriken: Varför skall kungen dö? Om vad riterna avslöjar om kungainstitutionen i Owamboland i norra Namibia. 14 personer åhörde föredraget.
- 2.4 Fil.mag. Patricia Berg talade under rubriken: Mika Waltaris Sinuhe och den monoteistiska Atenkulten. 20 personer åhörde föredraget.
- 7.5 Fil.mag. Sture Lindholm föreläste under rubriken: Röd galenskap – vit terror. 17 personer deltog.
- 12.9 Historiska samfundet besökte Åbo slott och utställningen ”Adeln i samhället – Ätten Carpelan under 600 år”. 17 personer deltog i excursionen.
- 8.10 På programmet stod en bussrundtur i Åbo med temat ”Den otroliga kvinnan i Åbo”. 31 personer deltog.
- 12.11 Fil.mag. Johan Franzén talade under rubriken: 1700-talets karibiska sjörövare, en historia med slagsida i dimman. 27 personer deltog.

Anna Sundelin

Medarbetarlistare i detta nummer:

Göran Anderberg, fil.lic., lektor, Kungälv; *Richard Brander*, pol.mag., Helsingfors universitet; *Max Engman*, professor, Åbo Akademi; *Maria Holmström*, fil.stud., Åbo Akademi; *Johanna Ilmakunnas*, fil.lic., Helsingfors universitet; *Oona Imlahti*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Tuula Juvonen*, pol.dr, Jyväskylä universitet; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Henrik Knif*, docent, huvudredaktör, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Tuomas M. S. Lehtonen*, docent, generalsekreterare, Finska Litteratursällskapet; *Annie Mattsson*, fil.lic., Uppsala universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.dr, Åbo Akademi; *Eljas Orrman*, docent, arkivråd, Riksarkivet; *Kari Tarkiainen*, fil.dr, riksarkivarie emeritus; *Marina Vituhnovskaja-Kauppalas*, fil.dr, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Marina Vituhnovskaja-Kauppalas uppsats (Ulrika Enckell) och av Oona Imlahtis, Petri Karonens (Nike Parland) och Tuomas M. S. Lehtonens (Charlotta Wolff) recensioner.

Innehåll

Annie Mattsson: Kvinnliga tidsfördriv och manliga mätresser. Kön och sexualitet i smädandet av Gustaf III	453
Marina Vituhnovskaja-Kauppalä: Oscar Enckell i Rysslands militära underrättelseverksamhet	477
Översikter och meddelanden	
Göran Anderberg: Till frågan om hertig Carls och Gustaf Adolf Reuterholms delaktighet i mordplanerna på Gustaf III	493
Granskningar	
Lars Boje Mortensen (ed.), <i>The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)</i> . Av Tuomas M. S. Lehtonen	502
Maud Wedin, <i>Den skogsfinska kolonisationen i Norrland</i> . Av Kari Tarkiainen	509
Björn Asker, <i>Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920</i> . Av Petri Karonen	515
Genealogiska Samfundets i Finland Årsskrift 47. Av Eljas Orrman	518
Mirkka Lappalainen: Suku – Valta – Suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa; Släkten – Makten – Staten. Creutzarna i Sverige och Finland under 1600-talet. Av Henrik Knif	522
Mikko Huhtamies, <i>Knektar och bönder. Knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget</i> . Av Eljas Orrman	525
Merit Laine & Carolina Brown, <i>Gustaf Lundberg 1695–1786. En porträttmålare och hans tid</i> . Av Johanna Ilmakunnas	531
Tuomas Hoppu, <i>Historian unohtamat. Suomalaiset vapaaehtoiset Venäjän armeijassa 1. maailmansodassa 1914–1918, och Kari Ketola, Ryssän koulussa. Suomalaiset Venäjän stipendiaatit autonomian aikana 1812–1917</i> . Av Max Engman	535
Majja Runcis, <i>Makten över barnen. Tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928–1968</i> . Av Oona Ilmolahti	543
Sara Edenheim, <i>Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi</i> . Av Tuula Juvonen	548
Hana Worthen, <i>Playing "Nordic": The Women of Niskavuori, Agri/Culture, and Imaging Finland on the Third Reich Stage</i> . Av Joachim Mickwitz	551
Mikko Majander, <i>Demokratiaa dollareilla. SDP ja puoluerahoitus pulataloudessa 1945–1954</i> . Av Richard Brander	554
Erkki Kinnunen, Eino Lyytinen, Hannu Soikkanen & Teppo Vihola, <i>Savon historia VI. Heimomaa-kunnasta maakuntien Eurooppaan 1945–2000</i> . Av Maria Holmström	559
Från fältet	562

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2007: 30 €, Postgiro 800014-952637. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.